

Debreceni **S**

Z

E

M

L

E

Tudomány
és kultúra

2022/4

Szerkesztik:

ifj. Barta János *főszerkesztő*

Szerkesztőbizottság: *elnök* Bazsa György;

tagok: Angi János, Baráth Béla, Csorba Péter, Pallai László, Papp Gábor, Pusztai Gábor, Rácz István, Szendrei Ákos,

Udvardy Antal, Virágos Márta

A szerkesztőség címe:

Debreceni Szemle, Szerkesztőségi titkárság

Dancs Ágnes és Udvardy Antal *szerkesztőbizottsági titkár*

Debrecen, Egyetem tér 1. – Postacím: 4002 Debrecen, Pf. 400

Telefon: 06 30 94-37-959

E-mail: szemle@unideb.hu

Kiadja:

A DEBRECENI UNIVERSITAS Nonprofit Közhasznú Kft.

Ügyvezető: Nagy Adrián – Honlap: debreceniuniversitas.hu

Tanácsadó Testület és Szerkesztőbizottság:

Imre László *elnök*

Bazsa György *alelnök*

Baráth Béla

Páles Zsolt

Csorba Péter

Puskás István

Gaál Botond

Rácz István

Gergely Pál

Sipka Sándor

Jávor András

Virágos Márta

Mazsu János

2014-től megjelenik – színes változatban –

a <http://szemle.unideb.hu> weboldalon is

Előfizethető, illetve a megjelenés támogatható

A Debreceni Universitas Kft. 11738008-20061980-00000000 sz. számláján.

Bank neve: OTP Bank Nyrt.

Éves előfizetési díj 4.000 Ft

Árusítás: Alternatív könyvesbolt, Debrecen, Hatvan u. 1.

DEBRECENI SZEMLE

TUDOMÁNY ÉS KULTÚRA

Debrecen és a régió tudományos műhelyeinek folyóirata

XXX. ÉVF.

ÚJ FOLYAM

2022. IV. NEGYEDÉV

Az első folyam 1927-től 1944-ig jelent meg.

DEBRECEN MÚLTJÁBÓL ÉS JELENÉBŐL

<i>Fekete Károly: Egy debreceni orgonaépítő és Debrecen két műemlékorgonája</i>	373
<i>Bakó Endre: Emlékezés Kiss Tamásra, születésének 110. évfordulóján</i>	392
<i>Lengyel Emese: A színháztörténet szolgálatában – Pukánszkyné Kádár Jolán munkássága (összefoglaló)</i>	396

TANULMÁNYOK

<i>Szabodfalvi József: Concha Győző a jogállamról</i>	401
<i>Szuromi Szabolcs Anzelm: A paralel oktatási rendszer fenntarthatatlansága – különös tekintettel napjaink vallásközi és identitásbeli iskolai konfliktusaira</i>	409
<i>Gaál Botond: A „szombat” időszerű üzenete</i>	418
<i>Sipka Sándor: Az „ATP-adenozin veszély ciklus” szerepe a stressz válasz folyamataiban</i>	426

DEBRECEN ZÖLD ÉRTÉKEI

<i>Gencsi Zoltán: A cívis erdőkről</i>	434
<i>Molnárné Kovács Judit: Nagyerdei séták a mentális egészség szolgálatában</i> ..	445

KÖNYVSZEMLE

<i>John Coates: Pleasures on the Periphery (Rácz István)</i>	452
<i>Deák András: Mindszenty bíboros az elbeszélte történelemben (Peterecz Zoltán)</i>	455
<i>Löki Viktor: Debreceni egypercesek (Seprényi Kinga)</i>	459
<i>Schrek Katalin: A keleti kérdés válságainak kezelése az angol–orosz kapcsolatok viszonyrendszerében (Szabó-Zsoldos Gábor)</i>	464
<i>E számunk szerzői</i>	469
<i>Contents</i>	470
<i>A Debreceni Szemle XXX. évfolyamának tartalomjegyzéke (2022)</i>	471

Támogatóink

Debreceni Egyetem
www.unideb.hu

Debrecen megyei jogú város önkormányzata
www.debrecen.hu

A Magyar Tudományos Akadémia Debreceni Területi Bizottsága
<http://tab.mta.hu/debreceni-teruleti-bizottsag>

THE DEBRECEN REVIEW – SCIENCE AND CULTURE

is an academic quarterly that publishes studies in the humanities as well as in the social and natural sciences, focusing on the findings of recent research in these disciplines. Since it appeals to a wide and educated public, it aims to combine scientific exactness with readability in its style.

Drawing upon the centuries-old academic traditions of the city, *Debreceni Szemle* has adopted and continues the legacy of its predecessor with the same title, which was published between 1927 and 1944.

Although *Debreceni Szemle* is mainly reliant on and addresses the intellectuals of the Debrecen region, it also publishes contributions by leading experts both in Hungary and abroad.

In addition, the journal reports on scientific and cultural events of the region, especially on those organized by the University of Debrecen and the Regional Centre of the Hungarian Academy of Sciences. Events related to the city from anywhere in the world are also given detailed coverage.

Debreceni Szemle was launched by Debrecen Universitas (the legal predecessor of the University of Debrecen) in cooperation with the Debrecen Committee (the present Regional Centre) of the Hungarian Academy of Sciences in 1993 with the support of the municipality of Debrecen.

Nyomdai munkálatok: Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József ügyvezető
Nyomdai előkészítés: Dancs Ágnes és Udvardy Antal
Megjelenik 2022. decemberében
HU ISSN 1218-022X

1000,- Ft

DEBRECENI SZEMLE – TUDOMÁNY ÉS KULTÚRA

Tudományos folyóirat, amely a humán és a társadalomtudományok, valamint a természet- és műszaki tudományok minden ágának legújabb eredményeivel – és nem csak a régióban vagy hazánkban elértokről – kívánja megismertetni a széles értelemben vett tudományos értelmiséget. Tanulmányainak tárgyalásmódja: stílusa, nyelvezete olyan, hogy befogadható legyen az illető tudományterületet nem művelő kutató és érdeklődő értelmiségi számára is.

A Debreceni Szemle az ugyanilyen címen *1927 és 1944* között megjelent folyóirat folytatójának tekinti magát, épít a századokon át kisugárzó debreceni kulturális hagyományokra.

A folyóirat támaszkodik a város, a megye és a régió tudományos és kulturális potenciáljára, de *országosan csaknem egyedülálló célkitűzésének* megfelelően a szóban forgó tudományterületek legjobbjai tollából közöl tanulmányokat.

A Debreceni Szemle ugyanakkor hírt ad a város és a régió tudományos eseményeiről (elsősorban a Debreceni Egyetem és a Debreceni Akadémiai Bizottság rendezvényeiről), illetve az ilyen eseményekről bárhol a világon, ha azokban a debrecenieknek lényeges szerepük volt.

A Debreceni Szemlét 1993-ban a Debreceni Egyetem jogelődjét képező Debreceni Universitas, valamint az MTA Debreceni Akadémiai Bizottsága, DAB – (mai nevén: MTA Debreceni Területi Bizottsága) indította újra Debrecen Megyei Jogú Város Önkormányzatának támogatásával.

Gerincfelirat

Egy debreceni orgonaépítő és Debrecen két műemlék orgonája

Fekete Károly

teológus, püspök, Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen

Orgonás adatok Debrecen régmúltjából

Debrecen városának legrégebbi orgonatörténeti adatai a középkori iratok megsemmisülése következtében nem állnak rendelkezésünkre. A reformáció korából tudjuk azt, hogy 1532-ben a ferences rendtartomány ülése rendelkezett a rendi orgonistákról, akik közül Debrecenben Bácsai Elek kapott megbízást az orgonista teendők végzésére. A városi jegyzőkönyvek azt is megörökítették, hogy 1549-ben a gótikus stílusú András templom orgonistáját Benedeknek, 1554-ben pedig Mátyásnak hívták.¹

A magyarországi reformáció kálvini (helvét) irányzatában a hangszer nélküli éneklés honosodott meg, amelynek elvvé formálása éppen Debrecenhez kötődik. Az 1562 nyarán Méliusz Juhász Péter vezetésével megfogalmazott Debreceni Hitvallás külön bekezdésben foglalt állást „Az orgona hangszerről” címmel, amelyben többek között kimondta: „gonoszsgot cselekesznek... azok, akik a ... szent gyülekezetben orgonát tartanak, mint a pápisták és mások”.² E kemény megállapítás ellenére Debrecenben nem fajult a helyzet orgonarombolásig, mert az András templom 1564. szeptember elején tűzvész áldozata lett, s az orgona is elégett. Bethlen Gábor fejedelem koráig csak a puszta falak meredeztek felújításra várva, amely újjáépítés 1626-ban indult meg. Így a Debreceni Hitvallás határozata, és a természeti katasztrófa hosszú időre kiiktatta a város reformátusságának zenei köztudatából az orgona használatának kérdését.

A zenei élet fellendülését a debreceni Református Kollégiumban a 18. század hozta meg. Maróthi György (1715–1744) professzor működésének eredményeként 1739-ben megalakult a Kollégiumi Kántus, de ugyanő tervezte egy „Musicum Collegium” megszervezését is. A város elöljáróságánál 1740-ben már azon ügködött, hogy – Jakob Christoph Beck baseli professzor segítségével építve – „küldjenek ki egy-két ifjat Baselbe a zene művészetének és az orgonajátéknak (*ad organorum pulsationem*) megtanulása végett; ott vétessék fel magukat az Erasmianumba. És valóban: egy ilyen több hasznára lehetne a magyar egyház-

¹ Bunyitay Vince: *A váradai püspökség* III. 222.; Szigeti Kilián: *Orgonálás a középkori Magyarországon Budavár elestéig, 1541-ig*. Magyar Zene. 1975/4. 386–387.

² Kiss Áron: *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Bp. 1881. 197.

nak, mint hat tanulatlan lelkipásztor.”³ Maróthi ilyen irányú terveit azonban meghiúsította korai halála.

Fontos ebből a korból az az adat is, amely szerint 1764-ben volt egy kis pedál nélküli orgona a Kollégium tulajdonában.⁴ Ezt erősíti meg Csokonai Vitéz Mihály 1795-ből származó, Lengyel József kollégiumi szeniort köszöntő versének egyik sora, amelyben szerepel a „*manualis orgona*”.⁵

„Addig manualis orgona helyében
Zeng ös hat kicsinyed kuckód üregében;
Kiket ide renddel hordván oskolába,
Cantusra hitvesed jön kurta gubába.”

Református döntés az orgona mellett

A szomorú emlékü 1802. évi tűzvészben elpusztult a középkori eredetű András templom és a Református Kollégium épülete is. A városképet meghatározó épületegyüttes felépítésével és berendezésével kapcsolatban vetődött fel az orgona-építés kérdése. Minden bizonnyal sajátos háttérrel teremtett ebben az időben a városban az a tény, hogy 1816-ban készült el a Szent Anna templom új orgonája, amelyet a nagyváradi Johann Krämmer készített.⁶ Ugyancsak vele kötött szerződést 1817. január 26-án egy két manuális, pedálos orgona elkészítésére a hajdúszoboszlói református egyházközség is.

Az elkészült Nagytemplom berendezése kapcsán az egyháztanács 1817. május 4-én tartott ülésén még úgy látták a lelkészek, hogy nem kell orgona, bár a presbíterek szerették volna. Utóbbiak szerint az orgona a templom ékessége lenne, növelné a buzgóságot és segítené a szép éneklést. A világi urak három indokával szemben a lelkészek számos ellenérvet állítottak: a reformáció lelkületével ellenkezik a ceremóniák szaporítása az istentiszteleten, drágának tartották a fenntartását is, megfelelő orgonista sem volt a láthatáron, szerintük elvonná a tudományoktól az orgonatanulás a diákságot, és a többi egyházközségnek is

³ Idézi Csomasz Tóth Kálmán: *Maróthi György és a kollégiumi zene*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1978. 51.

⁴ Fekete Csaba adata.

⁵ Karasszon Dezső: *Csokonai Vitéz Mihály Kántustörténeti jelentőségű költeménye*. In: A Debreceni Református Kollégium Gimnáziumának Évkönyve az 1982/83–1983/84. Iskolai évről. Szerkesztette: Gaál Botond. Debrecen. 1984. 117–121.

⁶ Baranyai Béláné: *Újabb adatok a debreceni Szent Anna-templom berendezésének történetéhez*. *Ars Hungarica* 1980/1. 152.; Zoltai Lajos: *A debreceni rk. templom... 300 éves múltja*. In: Calasanzi Szt. József Reálgyminázium Értesítője az 1934–35. iskolai évről. Debrecen. 1935. – Egyébként Johann Krämmer 1808-ban dolgozott a hajdúszoboszlói református templom orgonáján is, ld. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára Debrecen (a továbbiakban: TtREL) I. 166.e. 280. d. Gondnoki számadási okmányok.

rossz példát mutatna. Végül úgy látták, hogy orgona nélkül is lehet szépen énekelni.⁷

Alig telt el másfél évtized, és az orgonával kapcsolatos szemléletmódban gyökeres változás állt be. Az egyházközségi előjárók 1830. májusában már úgy látták, hogy „a helybeli Ref. Ekklésiára nézve is eljött az az időpont, hogy templomainkban orgonák készíttessenek. Nem azért, mintha az orgonával való musika az isteni tiszteletnek attól el nem választható része volna, hanem azért, mivel a tapasztalás bizonyítja, hogy azokban az ekklésiákban, amelyekben a gyülekezet orgona mellett énekel, az éneklés sokkal rendesebben megy. Azonban tagadhatatlan dolog az is, hogy van valami a musikában, különösen az orgona éles hangjában, ami az érzést emeli, a híveket buzgóságra indítja, vagy a felgerjedt buzgóságot neveli. Egyébiránt az is tudva lévén, hogy az Istennek musika szerzői közt való dicsérete az Ótestamentomban, melyre vagyon az Újtestamentom is építve, nemcsak szokásban volt, hanem parancsoltatott is, – továbbá mind a külső országi, mind a hazabeli ref. ekklésiák példája azt bizonyítván, hogy az orgonáknak a templomokban való használása sem az istentisztelet tisztaságával, sem a ref. vallás lelkével nem ellenkezik. Idejárulván végre az a környüállás is, hogy midőn a környékbeli ref. iskolák tanítói, kiknek egyszersmind orgonálni is kötelességek, a helybeli Collegiumban tanuló deák ifjak közül vitettetnek, ezeknek magokat előre gyakorlás által, hivatalukra, melyekre menendők, készíteni szükséges.”⁸

Ha későn is, de ezzel 1830-ban megszületett Debrecenben a magyar református egyházzene történet nevezetes határozata, amely a Tiszántúl reformátusságának szellemi és teológiai központjában, annak szimbolikus jelentőségű templomában hivatalosan is utat engedett az orgonaépítésnek. Ennek az áttörésnek bizonyossága, hogy 1830 őszén megszólalt a Kollégium Oratóriumában Komornyk Benedek nagyváradai orgonaépítő egy manuális, pedálos, 9 regiszteres orgonája.⁹ Szoboszlai Pap István püspök kifejezett javaslatára „ebben annak kell a fő célnak lenni, hogy a deákok orgonálni tanulhassanak, s úgy osztán olyan ekklésiákba is mehessenek rectoroknak, amelyeknek templomában már orgona van, vagy ezentúl lesz: ezen tekintetből készítődjék az orgona egy úttal pedáléval, hogy aki azon tanult, minden orgonán játszassék.”¹⁰

⁷ TtREL I. 99.c.14. 345.

⁸ TtREL I. 99.c.17. Egyháztanácsi Jegyzőkönyv 1830. május 31-i ülés 179–180. 94. szám

⁹ Fekete Csaba: *A debreceni Oratorium első orgonája*. Magyar Egyházzene. 1995/1996. 463–466.

¹⁰ TtREL I. 99.c.17. Egyháztanácsi Jegyzőkönyv 1830. augusztus 13. 77. szám

A debreceni Nagytemplom első orgonája

A nagytemplomi orgona megvalósulásának első lépése a gyűjtés megszervezése és több fázisú lebonyolítása volt, amelyet többek között akadályozott a városban pusztító 1831. évi kolerajárvány is, de aztán ismét folytatódott tovább a gyűjtés.

Az előljáráóság Debrecen kiterjedt gazdasági és egyházi kapcsolatait kihasználva több mester után érdeklődött, majd 1833-ban a kor neves bécsi orgonaépítőjét, Johann Jakob Deutschmann mestert (1795–1853) keresték meg levelükkel. A Debrecenben is ismert bécsi nagykereskedő, Megyaszy István közbenjárására Jakob Deutschmann 1835-ben járt Debrecenben, hogy megállapítsa az orgona helyét és elkezdje tervezni a hangszert.

Az orgonaépítés ügyével megbízott bizottság a rendelkezésre álló három tervből Deutschmann 30 regiszteres tervét fogadta el,¹¹ amelynek 8550 conventios forint volt az ára.¹²

Értékes hangszerrel gyarapodott a reformkor Kelet-Magyarországa, amelynek kevés számú orgonája között előkelő helyet foglalt el a debreceni Nagytemplom monumentális, timpanonos záródású szekrényével és klasszicista stílusú hangképével. Ezzel Debrecen is felzárkózott a nagyváradi és szatmári római katolikus püspöki templomok hangszereihez, valamint a nyíregyházai evangélikus templom orgonájához. A Deutschmann-orgona különlegességét fokozta az is, hogy a Nagytemplom orgonája lett a 19. század bécsi orgonaépítő műhelyeiben készült hangszerek legkeletebbre került alkotása. Deutschmann pályafutásában is mérföldkő volt a Nagytemplom orgonája, hiszen (valószínűleg) ez lehetett a keze alól kikerült legnagyobb méretű saját alkotása. Hasonló nagyságú hangszereket ugyan átépített Bécsben is (Augustinerkirche 1826; Ferencesek temploma 1827.), de az általunk ismert önálló művei közül csak a pesti ref. templom (ma Budapest-Kálvin téri református templom) orgonája közelíti meg nagyságban a debrecenit.¹³

Az orgona helye a Nagytemplom főbejárat feletti karzata volt. A mester az orgona Positiv művét önálló szekrényben, a karzat mellvédjébe helyezte, míg a többi része a nagy orgonaházba került, amelyet fehérre lakkoltak. A hangszert „az ekklésiához tartozó úri rendek” jelenlétében, 1838. október 21-én adta át a mester.

¹¹ TtREL I.99.e 22.

¹² A diszpozíció: *Manual* (54 hang): Bourdon 16', Principal 8', Waldflöte 8', Salicional 8', Quintatön 8', Rohrflöte 8', Spitzflöte 8', Dulciana 4', Octava 4', Spitzflöte 4', Quinte 3', Superoctave 2', Cornet 3 sor, Mixtur 4 sor. - *Positiv* (54 hang): Copula 8', Fugara 4', Principál 4', Flöte 4', Spitzflöte 4', Octave 2', Mixtur 3 sor, Aelodicon 8'. - *Pedal* (24 hang): Subbass 16', Violonbass 16', Octavbass 8', Principal 8', Quinte 6', Octave 4', Cornet 3 sor, Fagottbass 16'.

¹³ Vö. Hans Heiling: *Die Orgelbauerfamilie Deutschmann*. Singende Kirche 1986/8–10.; Günter Lade: *Orgeln in Wien*. Wien 1990.; Otmar Gergelyi–Karl Wurm: *Historické organy na Slovensku*. Historische Orgeln in der Slowakei. Bratislava 1982.

Amikor az 1860-as évek elején hibák mutatkoztak az alig 30 éves nagytemplomi orgonán, akkor Szotyori Nagy Károly orgonista többször is beadvánnyal fordult a presbitériumhoz (1861, 1862, 1866), hogy a templom jelentőségéhez illő, európai szintű hangszerré alakíttassa Deutschmann hangszerét. A legfőbb gondot nem is a hibák jelentették, hanem a hangszer mérete, amelynek hangja elveszett a kereszthajóban, és így az énekvezetés feladatát nem tudta betölteni kellőképpen.

A jegyzőkönyvekből kiderül, hogy a presbitérium az átalakítás munkálataival annak a Nagyváradon működő, de Debrecenben született Kiszél István orgonaépítőnek a szaktudását akarta kipróbálni, akit a Kistemplom új orgonájának építésére már korábban felkértek.

Kiszél István (1820–1880) orgonaépítő munkássága

Kiszél István 1820. december 1-jén született Debrecenben. Anyja Balás Anna, apja id. Kiszél István Debrecenben volt szabó mester („*Sartor Regiminis Homburg*”).¹⁴

Nincs adatunk arra, hogy a pályaválasztásban mi motiválta Kiszélt, és még azt sem tudjuk, hogy Debrecenben töltötte-e ifjú korát. Tanuló évei, mestereinek neve és pályájának kezdete még ismeretlen, de munkájának igényessége és minősége olyan szakmai felkészültségre enged következtetni, amelyet alapos tanulmányokkal, nagyobb mesterektől tanulva itthon és külhonban vándorévek alatt mélyíthetett el.

A munkái kapcsán kötött szerződésekben, és az azzal kapcsolatos, Kiszéltől származó iratokban, beadványokban többször utal a kor hazai és bécsi orgonaépítőire, akiket ismerhetett. Arra is van adat, hogy a debreceni Kistemplom orgonájának építése alatt segéd munkásokat is hozott Bécsből.¹⁵ Műhelyének munkásai között többen is Morvaországban születtek. Kiszél nős volt, felesége a szintén Morvaországban született Tauffer Jozefa (1824–1909), aki 86 éves korában halt meg. Gyermekük nem született.

A Debrecen–Nagyváradai Értesítő 1852. évi egyik őszi hirdetéséből tudjuk, hogy ekkor nyitotta meg műhelyét Nagyváradon.¹⁶ Tevékenységének első időszakában, amikor működésének székhelye Nagyvárad volt, 1852 és 1867 közé tehető. Az ő működése is gazdagítja azt a névsort, amely a várost az orgonaépítés egyik jelentős vidéki székhelyévé tette. A 19. században Nagyváradon több ismert orgonaépítő is működött Kiszél Istvánon kívül, mint pl. Besnyő Ferenc, Jónás István, Komornyik Benedek vagy Johann Emmanuel Krämmer.

¹⁴ Debreceni Szt. Anna Római katolikus Plébánia Kereszteltek Anyakönyve II. kötet 1783–1826.

¹⁵ Debreceni Ellenőr 1874. július 27-i szám.

¹⁶ Debrecen–Nagy-Váradai Értesítő 1852. Szeptember 18. 2. félév. 10. évf. 41. 3.

Kisszel nagyvárad-i háza és műhelye egy 1866-os adat szerint a Teleky utca 520/35. szám alatt volt. A három szobás ház udvarán állt egy nagy műhely és a portához tartozott egy pálinkamérő helyiség is.¹⁷ Művelt iparosként élte az életét. Nagyvárad-i korszakában tagja volt a Szent-István Társulat nagyvárad-i római katolikus egyházmegyes csoportjának.¹⁸ Nevét – úgy tűnik – ismeri a fényképésztörténet is, mivel van arra adat, hogy a nagyvárad-i Nemzeti Kaszinó udvarán 1863 és 1865 között egy Kisszel István nevű bérlő működtetett fényképészműtermet.¹⁹

Nagyvárad-i műhelyének (eddig) ismert első orgonája 1855-ben készült el Sarmaságon, a református templomban. A 8 regiszteres hangszer 1885-ben tűzvész áldozata lett, és megsemmisült. Az 1860. esztendőből három átadott orgonájáról is tudunk: Siteren és Margittán a református templomban, Nagyvárad-Olasziban pedig a római katolikus templomban fejezte be a hangszer felépítését. Egy 1862. januárjában Bánffyhunyadon kelt levelét így kezdi: „Több hetek óta két új orgona felállításával foglalkozván itt Erdélyben, tegnap véletlenségből akadván kezembe a 'Magyar ország' 284-ik száma, melyben a T(isztelt) Bizottmány Hirdetményét olvasván, hívatva érzem magamat, ha a szerencse úgy akar-ná, szülő városomba egy maradandó becsű művet fel állítani, igen sajnosan esik, hogy illy távol levén csak folyó hó végén térhetek vissza, hogy személyesen ott nem lehetek, és így hogy előre tervet sem készíthettem, a mi ugyan később is megtörténhetnék, felette boldognak tartanám magamat, ha nekem jutna azon szerencse megmutatni, hogy hazánk e művészetben jövőre nem szoruland külföldre. Ki is magamat szíves hajlamokba ajánlva maradtam. B.Hunyad 13/1 1862.”

A levélben említett hirdetményben a Debreceni Református Egyháztanács intézett országos felhívást a debreceni Kistemplomba készítendő orgonára. Ezzel a levéllel indult el az a folyamat, amely 1866/67-re oda vezetett, hogy amikor Kisszel István két nagy munkát is kapott szülővárosában a debreceni református egyház előljárástól a Kistemplomban²⁰ és a Nagytemplomban, akkor 1867-ben átköltözött Nagyváradról Debrecenbe.

Debreceni műhelye a Református Kollégium mellett, a Darabos u. 1. szám alatt volt. A telken több épület állt, melyek közül az egyik különösen is alkalmas volt műhelynek, a többiben pedig jó raktározási lehetőségek voltak.²¹ Az 1870-

¹⁷ TtREL Debrecen. Kistemplom iratai 1866. szeptember 21. N.v. h/5041/5. Irattár 31.

¹⁸ A Szent-István-Társulat jegyző- és névkönyve 1859-re, 135. oldal.

¹⁹ Szakács Margit: *Fényképészek és fényképészműtermek Magyarországon (1840–1945)*. Magyar Nemzeti Múzeum. Budapest, 1997. 125. – Az adat alapján azonban nem lehet tudni, hogy az orgonaépítő Kisszel Istvánról, vagy csak névazonosságról van szó.

²⁰ Fekete Károly: *Debreceni mester százéves orgonája a Kistemplomban*. Confessio 1981/3. 66–71.

²¹ Debrecen – Nagy-Várad-i Értesítő 1862. 4. szám január 18. 1. oldal: „Eladó ház” leírása: „Debrecenben, Darabos utca elején, a főiskola közelében, az 1055-dik szám alatt

es városi összeírási könyv szerint hatan dolgoztak a műhelyében, főként Morvaországból elszármazott orgonaépítő segédek és asztalosok.²² Közülük a legtehetségesebb Kizsel-tanítvány Docsekál József (1849–1899) volt, aki Kizsel feleségének az unokaöccseként és nevelt fiaként élt velük. A cég debreceni korszakában ő lett a műhely vezetője.

Kizsel István debreceni korszakának nagy nyeresége volt az a szakmai kapcsolat, amely őt a debreceni Nagytemplom orgonistájához, Szotyori Nagy Károlyhoz fűzte.²³ Kapcsolatukat döntően befolyásolta Szotyori Nagy 1867-ben tett tanulmányútja, amikor bejárta Németország, Svájc és Franciaország egy részét, „ez utóbbinak főleg a hugenotta emlékektől szent helyeit.”²⁴ Járt Párizsban is az 1867. évi világiállításon, ahol játszott az ott kiállított orgonákon.²⁵ Itt ismerte meg az ott már alkalmazott technikai újításokat és a francia-romantikus hangzást. Debrecenbe hazatérve, ellenállhatatlan vágy hajtotta, hogy az ott tapasztalt valósuljanak meg a közvetlenül rábizott két debreceni templom orgonájánál is. Képes volt a debreceni orgonaépítéseket felügyelő bizottság tagjait meggyőzni arról, hogy a Kizsel István műhelyében már elindult munkákat állítsák le és mindent gondoljanak újra. „Az újabb időben, s különösen a Kistemplomban felállítandó orgona tervének megállapítása óta, az orgona művészetben óriási elő haladás történt, mely arra készítetett bennünket – jelentette a bizottság az egyházi közgyűlésnek –, hogy inkább várjunk a mű befejezésének sijtetésével, mint sem okozói legyünk annak, hogy hijános mű állíttassék fel; és más részről, azon közbe jött körülmény alkalmából, hogy a Nagytemplombeli orgona át változtatása, ugyancsak Kizsel István úrra bízott, őszintén bevalljuk, meggyőződést akartunk szerezni az iránt is: valljon bír é ő valósággal azon képességgel, mely bennünket nyugodtakká tehet az iránt, hogy egy oly nagyszerű műnek, milyent a Kistemplomban elő állítani óhajtottunk, elkészítését reá bízhatjuk. Kizsel István orgona művész úr a Nagytemplombeli orgona átváltoztatásánál várakozásunknak teljesen megfelelt.”²⁶

A Nagytemplom Deutschmann–orgonájának kijavítása, három manuálra való bővítése és a főbejárat felőli karzatról a szószék feletti karzatra való átvitele

ház több rendbeli épületekkel, cserépfedéllel ellátva, melynek a hátulsó nagyszerű épülete gyár, s raktárnak is alkalmazható – minden órán eladó.”

²² Hajdú-Bihar Megyei Levéltár IV/B. 1109/p 1870. 94. 29. oldal.

²³ Szotyori Nagy Károly (1821–1897) munkásságához ld. Fekete Károly: *Ének- és zeneoktatás a debreceni Református Gimnáziumban 1873/74. és 1948/49. között*. Magyar Egyházzene IV (1996/1997) 161-182.; Ifj. Fekete Károly–Sepsy Károly: *Korok és képek a debreceni Nagytemplom zenei életéből*, Debrecen, 2001.

²⁴ Protestáns egyházi és iskolai lapok – 40. évfolyam – 1897. április 11. 15. szám 240.

²⁵ Vö. Angster József: *Életrajzom. Egy XIX. századi orgonaépítő naplója*. Rózsavölgyi és Társa. Budapest, 2017. 372–373. E szerint a bejegyzés szerint Angster is látta a két párizsi mester, J. Merklin és Cavaillé-Coll kiállított orgonáit.

²⁶ TtREL I. 99. e. 1. 5819. 1869. szeptember 19.

1867–68-ban az átvevő bizottság tetszését elnyerte. A munkájával bizonyító mesternek 600 Ft jutalmat szavaztak meg: „Ezen jutalom orgona készítő úr által külhonban a nagyobb orgonák megtekintése által szerzendő tapasztalásra, különösen pedig a szélrendszer tanulmányozására volna fordítandó.”

A tanulmányút csak két év múlva, 1871-ben valósulhatott meg, mert a porosz-francia háború ellehetetlenítette az utazást. Amikor a háború lezárult, Kizsel István a debreceni református egyház ösztöndíjával Franciaországban (Nancy) és Svájcban (Genf) járt, ahol különösen is a párizsi Merklin-Schütze cég orgonáival és az azokban alkalmazott technikai újításokkal ismerkedett meg.

Mint a város köztisztelőnek örvendő iparos, tudatos polgárként adakozott is. Az Állami Főreáliskola 1873. évi évkönyve örökítette meg, hogy 1873-ban szemléltető eszközöket adományozott a természettani gyűjtemény számára és különböző típusú vonalzókat a tértani rajzokhoz.²⁷

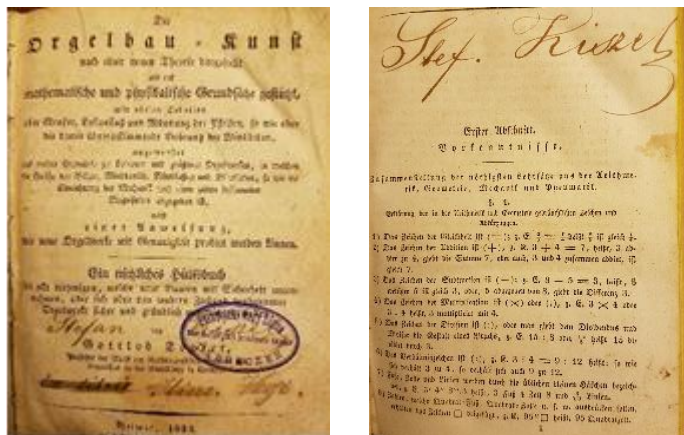
Kizsel István felkészültségében a tapasztalati és az elméleti ismeretek egymást erősítették. Tanulmányozta a szakirodalmat és saját szakkönyvei is voltak. A Debrecen-Kistemplomi orgona 1862-es költségvetésében a sípok menzúráit J. G. Heinrich orgona-tanából adta meg.²⁸ A Debreceni Kollégium Nagykönyvtára őrzi Gottlob Töpfer orgonaépítéssel foglalkozó könyvét (Weimar, 1833), amely Kizsel István tulajdona volt.²⁹ Ugyanígy „St. Kizsel” bejegyzés található a szintén a Nagykönyvtárban őrzött kötetben, amely a piaristák Karl Friedrich Ferdinand Buckow (1801–1864) által 1858-ban átépített bécsi Szt. Ulrich temploma új orgonáját mutatja be.³⁰

²⁷ Az Állami Főreáliskola 1873. évi évkönyve, Debrecen, 1873. 18.: „Kizsel István orgona készítő művész úrtól ajándék a term. tani gyűjtemény számára: 1. Egy monocord. 2. Egy fa síp. A tértani rajzhoz: 1. Egy darab hosszú vonalzó. 2. Egy darab 3 szegletű vonalzó. 3. Három darab görbe vonalzó (Parabel, Ellypse, Hyperbel).”

²⁸ J. G. Heinrich: *Orgellehre; Structur und Erhaltung der Orgel: Für Seminaristen, Lehrer, Organisten, Geistliche und Kirchen- und Bau-Behörden*. C. Flemming, 1861.; Kizsel különösen a 33–36. oldalak táblázataira hívja fel a figyelmet.

²⁹ Jelzete a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában: Q 2401/1-2. Bejegyzés: Hieronimus Vogt off. dem Herrn Johann Müller.

³⁰ Jelzete: K 3225. I.F. Kloß: *Die neue Orgel in der Pfarrkirche der P.P. Piaristen in der Josefstadt zu „Maria-Treu”, gebaut von Karl Friedrich Ferdinand Buckow im Jahre 1858*. Wien, 1858. Elöl ceruzával bejegyzés: „Zur Erinnerung an den 11 Marz 1862 in Wien von Herrn Eduard Köhler. – M. Lange organistre de l’église protestante a Paris.”

1. A Kiszel tulajdonában lévő Töpfer könyv

Kiszel munkásságának debreceni időszakában tagja volt a Debreceni Dal- és Zeneegyletnek, amelynek férfi dalárdájában a basszus (II.) szólamban énekelt Sztotyori Nagy Károly karnagy keze alatt, valamint az egylet választmányi tagjává is megválasztották 1872-ben.³¹

2. A Debreceni Dalegylet 1880-ban³²

³¹ Alföldi Hírlap 1872. 20. szám, február 14. 1. oldal; 1872. 96. szám, augusztus 14. 2. oldal.

³² Déri Múzeum Debrecen - 001871 P Itsz.n. csoportkép. A debreceni Dalegylet Kolozsvárott az országos dalversenyen, az elnyert, első díjat jelentő kupával. (A kupa az el-

Kiszel István tudását általános elismerés övezte, amit kifejezett az is, hogy 1877. február 11-én a debreceni asztalos ipartársulat elnökévé választotta.³³ Ugyanakkor a nem szakmabeliek számára is egyértelmű volt mesterségbeli elismertsége, amit bizonyít a hajdúhadházi orgonaépítési bizottság megállapítása: „A mester annyira tudományos és szerény embernek jellemeztetik, ki egész odaadással csügg kedvelt művészetén, s lelkiismeretes dolognak tartja megfelelni híven vállalásának.”³⁴

Angster József „Életrajzom” című naplójából tudjuk, hogy a 19. század két jelentős orgonaépítője személyesen is ismerte egymást. Angster így emlékezik meg erről: „1879-ben a székesfehérvári kiállításon Kissellel találkoztam, és beszéltem. Otthon aztán nagy elismeréssel beszélt kiállított művemről, amire az öreg Szotyori Nagy Károly énrám figyelmes lett, és ezért ajánlott engem fölülvizsgálatra.”³⁵

Az 1870-es évek közepe óta többször betegeskedéssel küzdött Kiszel. Ez hátráltatta is a munkájában. 1880 októberében Budapestre ment, hogy orvosi tanácsot kérjen, de betegsége éppen akkor hatalmasodott el rajta. A budapesti Üllői úti Egyetemi Kórházban 1880. november 6-án hunyt el.³⁶ Temetése 1880. november 8-án volt Budapesten.³⁷

Kiszel István korának egyik legképzettebb és országos hírű orgonaépítője volt, aki számos kisorgonája mellett több jelentős nagyságú (két- és három manuális) orgonát épített.

ső sorban ülő Lengyel Imre bíró, a Dalegylet elnöke kezében. A harmadik sorban középen, a zászló alatt, Hajdú István tanító ül.) Kolozsvár, 1880. Ismeretlen fényképész.

³³ A választás körülményeihez ld.: Debreczen. 1877/32. szám, február 14. 1. oldal; 1877/36. szám, február 20. 2. oldal.

³⁴ Református Egyházközség Levéltára Hajdúhadház „Az átépítési bizottság naplója 1866–1880.”: 1871. szeptember 16-i bejegyzés a Hajdúnánáson tett „orgona nézésről”.

³⁵ Angster József: *Életrajzom. Egy XIX. századi orgonaépítő naplója. Rózsavölgyi és Társa*. Budapest, 2017. 389.

³⁶ Fővárosi Lapok 1880. november 11./259. szám 1284. oldal: „Egy derék orgona-építőt: a Debrecenből való Kiszel Istvánt temették el múlt hétfőn az Üllői úti egyetemi kórházból, hol szombaton hunyt el. Ő vagy három hete jött fel, orvosi tanácsot kérni, de a betegség oly rohamosan lepte meg, hogy többé nem is mehetett haza. Neje sietett hozzá ápolni s annak karjai közt halt meg.”

³⁷ Debreczen 1880. 218. szám, november 8. hétfő.

*Kiszel István orgonái**Nagyvárad-i korszak: 1852–1867*

1855. Sarmaság ref.; 1859–60. Siter ref.; 1860. Nagyvárad-Olaszi római katolikus; 1860. Margitta ref.; (?) Ottomány ref.; 1861–62. Két orgona felállítása Bánffyhunad környékén, ismeretlen helyszínen.

Debreceni korszak: 1867 – 1880

1867–68. Debrecen-Nagytemplomi orgona bővítése és áthelyezése a másik karzatra; 1868. Nagyléta ref.; 1870. Hajdúnánás ref.; 1871. Nagykőrös ref. bővítés; 1871. Nagykőrös Református Tanítóképző Intézet zeneterme; 1872. Hajdúszoboszló ref. – átépítés; 1872. Nagykároly ref.; 1872. Tiszabábolna rkat.; 1873. Hajdúhadház ref.; 1875. Pócspetri rkat.; 1876. Endrőd rkat.; 1877. Vértes ref.; 1877. Furta rkat.; 1877. Nagykőrös ref. – bővítés, áthelyezés; 1878. Gyoma rkat.; 1878. Kaba ref. (ez 1895-től Nyírmeggyesen van a református templomban); 1878. Szarvas rkat.; 1879. Gödöllő ref.; 1880. Szalacs ref.; 1880. Szeghalom ref.; 1872–1875–1880. Debrecen-Kistemplom ref.

A Nagytemplom orgonájának 1868-1869. évi átépítése

A Nagytemplomban tehát Kiszel Istvánra várt az a feladat, hogy Deutschmann orgonáját kijavítsa, három manuálra bővítse és a főbejárat feletti karzatról a szószék feletti karzatra átépítse. A 3000 forintos árajánlatban 14 új regiszter beépítését, és egyéb szerkezeti változtatásokat végzett a mester.

A korábbi, Deutschmann-féle későbarokk-klasszicista hangkép Kiszel változtatásai nyomán romantikussá alakult, amely követte az akkori kor zenei ízlését és elnyerte az átvevő bizottság tetszését. A munkájával bizonyító mesternek 600 Ft jutalmat szavaztak meg, de egy különös meghagyás kíséretében: „Ezen jutalom orgona készítő úr által külhonban a nagyobb orgonák megtekintése által szerzendő tapasztalásra, különösen pedig a szélrendszer tanulmányozására volna fordítandó.”³⁸

Orgonasors viszontagságos időkben

Kiszel István 1880-ban bekövetkezett haláláig gondozta a Kis- és Nagytemplom két impozáns orgonáját. Az Egyháztanács 1881-től Kiszel segédjét, Docekal (Doczekál, Docsekál) Józsefet bízta meg az orgonák karbantartásával,³⁹ aki ellen tizenegy év elmúltával súlyos panaszok érkeztek: elhanyagolta feladatát és mindkét orgonából lopott el sípokat.⁴⁰ Angster József pécsi és Kerékgyártó István debreceni orgonaépítők igen komoly értékű hiányosságot mutattak ki.⁴¹ Az

³⁸ TtREL Irattár: 31. 5761. 1869. május 19.

³⁹ TtREL I. 99-c 51. 1881. december 11-i ülés 173. szám.

⁴⁰ TtREL I. 99-c 62. 1892. november 6. 352. szám; I. 99-c 63. 1893. május 22. 136. szám.; 1893. október 26. 336. szám.

⁴¹ TtREL I. 99-c 63. 1893. november 26. 378. szám.

Egyháztanács 1893-tól Kerékgyártó Istvánra bízta a debreceni református templomok orgonáinak szakmai felügyeletét, aki az első világháborúig végezte ezt a feladatot.

Szotyori Nagy Károly halálának évében, 1897-ben arról döntött a presbitérium, hogy Angster Józseffel kijavíttatja az addig felmerült hibákat.⁴² Ettől kezdve, amikor a 20. század elején komolyabb javítások és elképzelések jöttek szóba, a presbitérium szinte minden esetben az Angster cégtől kért szakvéleményt. Az 1913-ban kezdeményezett nagy átépítést és modernizálást az első világháború kitörése hiúsította meg, sőt még a homlokzati sípok is rekvirálás alá estek, amelyeket csak 1922-ben sikerült pótolni.

Az 1920-as évek második felében újra feléledt az átépítés reménye. Az Angster cég egy 52 regiszteres orgonát ajánlott, de ezt meg az elhúzódó gazdasági válság nehézségei tették lehetetlenné. A második világháborúban a Nagytemplomot is találat érte. A helyreállítási munkák idején, 1947-ben szintén próbálkozott az Angster cég egy 53 regiszteres hangszert ajánlani, de ekkor csak egy nagyobb orgonajavításra futotta, hogy az 1848. évi szabadságharc centenáriumi eseményein megszólalhasson a hangszer a megújított Nagytemplomban.

1955-ben Szalay Lajos orgonatervező, az egeri székesegyház orgonistája készített két átépítési tervet: egy 3 manuál-pedálos, 62 regiszteres és egy 4 manuál-pedálos 76 regiszteres változatban, aminek megvalósulása akkor gazdasági okok miatt elmaradt.

Sepsy Károly orgonista-lelkipásztor tervei alapján 1969–71 között valósult meg egy fontos átépítés, amelyet a Fővárosi Kézműves Vállalat Orgonaüzeme végzett Szeidl János vezetésével. Az ajaksorok neobarokk irányú módosítása jelentősen megnövelte az orgona fényét és hangerejét. Magasabb lábszámú regiszterek és mixtúrák belépésével a művek saját karaktert nyertek és egymással szembeállíthatók lettek. A küzdelmes, nehéz billentés, és a regiszterhúzó kezelése továbbra is emberpróbáló maradt, ez által a hangszer funkciója kritikus volt.

1985-ben Gárdonyi Zsolt professzor, orgonaművész támogatásával a nyugatnémet testvéregyházról lebontott orgonákból származó, jól használható, hat nyelvsípsort kapott ajándékba a Nagytemplom. Ezzel a hangszer karaktere és dinamikája jelentősen növekedett, ám mutatkozott a kivett ajaksorok hiánya is.

1992-ben létesült a Musica Sacra Egyházzenei Alapítvány, amelynek eredményes adománygyűjtése nyomán elindulhatott a Nagytemplom orgonájának korszerű újjáépítése.

Több orgonaépítő céggel történt tárgyalás után 1995. január hónapban a Budapesti Aquincum Orgonagyár kapta meg a megbízást a 3 manuál-pedál, 59 regiszteres, mechanikus trakturával, elektromos regisztrációval rendelkező orgona tervezésére és megépítésére. Az új orgona diszpozíciója Sepsy Károly lel-

⁴² TtREL I. 99-c 67. 1897. december 18. 386. szám.

kész-organaművész munkája, a menzúrákat és a műszaki terveket az Aquincum Orgonagyár munkatársai készítették.

Az orgona új diszpozíciója

Pedal: Contrabass 32', Prinzipalbass 16', Violonbass 16', Subbass 16', Grossnasard 10 2/3', Octavbass 8', Prinzipal 8', Bassflöte 8', Locatio 4 sor, Choralbass 4', Pedalmixtur 4 sor, Bombarde 32', Posaune 16', Trompete 8', Clairon 4', Carillon ab G

I. Positiv: Lieblichgedackt 16', Prinzipal 8', Bourdonflöte 8', Praestant 4', Rohrflöte 4', Nasat 2 2/3', Octav 2', Terz 1 3/5', Quint 1 1/3', Scharf 6 sor 1', Trompete 8', Cromorne 8', Tremulant, Zimbelstern

II. Hauptwerk: Praestant 16', Prinzipal 8', Doppelflöte 8', Gemshorn 8', Octav 4', Flöte 4', Terz 3 1/5', Quint 2 2/3', Superoctav 2', Cornet 5 sor ab f⁰ 8', Mixtur 5-6 sor 2', Zimbel 4 sor 1', Trompete 16', Trompete 8', Trompete 4'

III. Schwellwerk: Bourdon 16', Diapason 8', Flute harmonique 8', Gambe 8', Voix Celeste 8'+8', Violoctav 4', Flute octaviante 4', Flute conique 2', Flageolette 1', Cornet 3 sor, Plein jeu 5 sor 2', Basson 16', Trompette harmonique 8', Hautbois 8', Voix humaine 8', Tremulant, Carillon g⁰ – g²

*A debreceni Kistemplom orgonája*⁴³

A Kistemplom orgonájának megépítésére 1862-ben hirdettek pályázatot. A beküldött tervek közül az akkor Nagyváradon élő Kizsel Istvánét fogadták el. 1866. szeptember 25-én kötötték meg a szerződést egy hárommanuális, 36 regiszteres orgonáról, melyet Kizselnek két év alatt kellett volna elkészítenie, de a Nagytemplomi orgona átépítése és a külföldi tanulmányútra küldése miatt engedélyezték a határidő módosítást.

A Szotyori Nagy Károly által kiválasztott és meglátogatni ajánlott orgonákon kitűnően tanulmányozhatta Kizsel a francia-romantikus orgonák stílusjegyeit, mivel a 19. század második felében virágzásnak indult francia orgonaépítészet, megőrizve a 18. századi hagyományokat, jelentős mértékben továbbfejlődött. Kizsel megfigyelhette és elsajátíthatta a Szotyori Nagy által kért technikai újításokat is. Két hangszer mindenképpen nagy hatással volt Kizsel Istvánra.

A Nancy St. Epvre bazilika orgonája 1869-ben került a templom karzatára, de eredetleg 1867-ben építette fel Joseph Merklin a párizsi világkiállításra, ahol

⁴³ Történetét bőséges adatközléssel feldolgozta Szabó Balázs: *A debreceni Kistemplom Kizsel-organájának története* című tanulmányában. In: Fekete Károly-Szakács György-P. Szalay Emőke (szerk.): *Magyar Református Egyház Javainak Tára LXI. Tiszántúli református orgonái I.*, Debrecen, 2018. 63–208.

hangszeréért aranyérmét kapott. A Nancy-i plébánia a kiállítás után vásárolta meg.

3. A Nancy-i St. Epvre bazilika orgonája

A genfi Szt. Péter katedrális három manuálos, 45 regiszteres orgonáját 1864–66-ban készítette a Merklin-Schütze cég.

4. J. Merklin orgonája A Szt. Péter katedrálisban Genfben (1864–66)

Amikor Kizsel hazajött, a Heinrich-féle orgonaépítési tankönyv menzúráit és sípkonstrukcióit használta, ezért biztosra vehető, hogy Kizsel orgonájának a hangzása nem tudta egészen pontosan a francia hangszerek hangzását idézni. Miközben a regiszternevek megegyeztek, a sípfal vastagság, a szakáll nélküli sípszájak, a maglap, és mások a korábbi szokásjog szerint készültek, de az elmozdulás így is jelentős volt.

Miután Kiszél István hazatért, Szotyori Nagy Károllyal egyetértésben és irányítása mellett, elkészítette az új tervezetet egy 3 manuálos, 47 regiszteres orgonáról. Lássuk most egymás mellett a genfi és a debreceni diszpozíciót.⁴⁴

(Az azonos nevű, illetve jellegben hasonló regiszterek egymás mellé kerültek.)

Genf Szt. Péter katedrális

<i>Főmű</i>	
Principal	16'
Bourdon	16'
Montre	8'
Bourdon	8'
Flüte harmonique	8'
Gambe	8'
Dulciana	8'
Prestant	4'
Flüte octaviant	4'
Quinte-Flüte	2 2/3'
Doublette	2'
Fourniture progressive	4'
Grand-Cornet	8'
Ophicléide et Cor	16'
Trompette	8'
Clairon	4'

<i>Positiv</i>	
Bourdon	16'
Principál	8'
Rohrflüte	8'
Salicional	8'
Viola de Gambe	8'
---	-
Flüte harmonique	4'
Flautino	2'
Fourniture	2'
Trompette	8'
Clarinett	8'

Debrecen - Kistemplom

<i>Főmű</i>	
Principal	16'
Bourdon	16'
Principal	8'
Bourdon	8'
Doppelflöte	8'
Viola di Gamba	8'
Gemshorn	8'
Octav	4'
Fuvola	4'
Quinta	2 2/3'
Superoctav	2'
Mixtura 5 sor	2'
Cornett 3 sor	8'
Bombard	16'
Trompet	8'
Clarine	4'

<i>Positiv</i>	
Kedves fedett	16'
Hegedű principál	8'
Kedves fedett	8'
Salicional	8'
---	-
Hegedű principál	4'
Fuvola	4'
Flautino	2'
Mixtura 3 sor	2'
Trompete	8'
Clarinette	4'

⁴⁴ J. Merklin genfi diszpozícióját ld.: Martin, Bernard (szerk.): *Musique A Saint-Pierre. Cleps de Saint-Pierre*, Geneve, 1984. és *Les grandes orgues de la cathédrale Saint-Pierre de Geneve – Pour les 50 ans de l'orgue Metzler 1965–2015*. Fondation des Concerts de la Cathédrale – Geneve 2015.

<i>Recit</i>		<i>Echómű</i>	
Flüte harmonique	8'	Flauta travers	8'
Bourdon	8'	Flauta major	8'
Gambe	8'	Violin Gamba	8'
Voix celestes	8'	Salicional	8'
Fugara	4'	Fugara	4'
Flüte d' echo	4'	Flauta d' amore	4'
Cornet de Recit	8'	Cornett 3 sor	8'
Trompette	8'	Trompette	8'
Basson-Hautbois	8'	Fagott et Oboe	8'
Voix humaine	8'	Vox humana	8'
<i>Pedálmű</i>		<i>Pedálmű</i>	
Sous-basse	32'	Bourdon	32'
Sous-basse	16'	Subbass	16'
Contre-basse	16'	Violin	16'
---	-	Gross Nasard	10 2/3'
Octave-basse	8'	Pr. octavbass	8'
Violoncelle	8'	Cell	8'
---	-	Bassflöte	8'
Octave-flüte	4'	Octava	4'
Bombarde	16'	Posaun	16'
Trompette	8'	Trompette	8'
Clairon	4'	Clarinete	4'

A tanulmányút sikerét és Kizsel István szakmai teljesítményét Szotyori Nagy Károly is elismerte, és egyik levelében írásba is foglalta véleményét, megörökítve benne a maga szerepét is a Kistemplomi orgona diszpozíciójával és technikai megoldásaival kapcsolatban:

„Nagy figyelmet érdemel a Kizsel István úr orgona tervezetében, a nagyobb részben, a magyar országai orgona készítőik előtt ismeretlen 10 mellék változat használata, melyek között az 1^{ső} és 2^{dik} ismeretes, a 3^{dik} 4^{dik} 5^{dik} három zárselep ismeretlen, de igen szükséges, a 6^{dik} és 7^{dik} két láb billentyű (Fustritt) Forte és Piáno a Főmanuál erősítő változatainak együttes (collectiv) kinyitására és bezárására, a 8^{dik} és 9^{dik} ismeretes csekély jelentőségű vagy is értékű, de szükséges. A 10^{dik} szám egy oktáv Coppel, a Fő Manuál billentyűzetének az oktávakkali összekötésére, melynek alkalmazása által annak hangereje megkétszereződik és igen hatalmassá (imposans) lesz, midőn a templom telve van, felette szükséges is sőt nélkülözhetetlen ennek alkalmazása és használata, valamint a 6^{dik} és 7^{dik} számú változatokat mint nélkülözhetetleneket kell megemlítenem a Forte és Piáno előállítására, melyek szintén egy lábbillentéssel eszközölhetők, s játék közben az orgonista játékát egy pillanatra sem zavarják meg.

Sajnos dolog, hogy magyar országai orgona készítőink e nagyszerű találmányt nem ismerik, és annyira nem ismerik, hogy midőn több egyházak által felszólít-

tattam orgona tervezetek bírálására vagy orgona tervezetek készítésére, az orgona készítői terveit hibásaknak és el nem fogadhatóknak találván, én kénytelen voltam a kor igényeinek megfelelő orgona tervezeteket készíteni, melyeket az Egyházak örömmel el is fogadtak, de Kiszél István uron kívül (sajnos dolog) nem akadt még eddig Magyar országai orgonakészítő, kiket ez ügyben megismertem, ki a tervezet szerint el tudta volna azokat készíteni; – pedig ezen mellék változatokat a nagy Német országai, Francia, Angol országai orgonaművészek, az orgonák nagyságához képest, már régi időtől fogva, amióta feltalálták, még nagyobb számmal is alkalmazzák és használják nem csak, hanem nélkülözhetetleneknek tartván ezeket az egész szakértő zenevilág, ma már minden régi orgonákat ezek szerint alakítanak által; és épen az egyik legnagyobb érdeme Kiszél István úrnak, hogy ezen hiányokat felismervén, a fent nevezett külföldi legnevezetesebb és leghíresebb orgona gyárat több ízben meglátogatván, ott általában, az orgonák legmagasabb fokra emelkedett és kifejlett tökéletesedésének, legújabb és legjobb tervezetek szerinti elkészítésének módját annyira sajátjává tette, hogy a külföldi jelesebb orgona készítőikkel is versenyezni képes.

És hogy mind ezeket elkészíteni valóban képes, azt bebizonyította itt Debreczenben, midőn 1867^{dik} évben, a nagy templombeli, azelőtt 30 változatú orgonát, egyik karból a másikba átszállítván, azt 43 hangváltozattal újból elkészítve, három claviatúrával vagy manuállal a legtökéletesebb szerkezetű egészen új gépezettel, és a legkitűnőbb francia modorú fívó rendszerrel ellátva, ezen orgonához a Magyar–Osztrák birodalomban még addig nem ismert, s külföldi utazásaim alatt először általam észlelt és felfedezett, s Magyarországon először ezen orgonánál általam ajánlva, 16 mellékváltozatot úgy alkalmazott és rendezett be, hogy azokból 12 mellék változat mint lábbillentyű – Fusstritt – oly kitűnően van beillesztve, mint bármely legkitűnőbb Nagy Német országai, Francia vagy Angol országai orgonában. Épen ily készületű volt azon orgona is, melyen a Párizsi 1867^{dik} évi Világkiállításon mint legnagyobb hírben álló orgonán gyakran játszottam; játszottam pedig ezen orgonán azért, hogy ez által elsajátíthassam magamnak annak titkait és kezelési módját, s hogy ezáltal Magyar hazámnak használhassak; – melynek 45 hangváltozatú és 16 mellékváltozattal ellátott dispositióját vagy orgona tervezetét magammal elhozván, egyháznak bemutatam, a Genfi azon reform. templomban, melyben Cálvin János szolgált, nagy hírű orgona hasonló dispositiójával vagy tervezetével együtt; és a Kis Templomban építendő új orgonát ezen dispositió szerint kértem elkészíttetni, mely is itt, ajánlatom után a legnagyobb örömmel elfogadtatván, sőt 57 hangváltozatra szaporítatván, 17 mellék változattal, 3 claviatúrával vagy manuállal, és a tervezet szerinti francia modorú fívóval és kitűnő gépezettel ellátva, Kiszél István úr által elkészítés végett felvállaltatott, s mint remekmű készíttetett el általa.”⁴⁵

⁴⁵ Szotyori Nagy Károly 1878. november 25-én, Debreczenben kelt levele, amelyet Tatár János szeghalmi lelkipásztornak írt.

Bizonyára nemcsak a családot érte váratlanul a 60 éves mester halála, hanem az egyház előljáróit is, amikor olvasták a Debrecen november 8-i számának híradását: „Városunk szülötte és széles körben ismert s tisztelt polgártársunk Kiszél István orgona-építész e hó 6-án – mint egy ide küldött táviratból értesültünk, Budapesten, hova egy régiebb bajában orvosi tanács végett utazott fel – elhunyt.”

Mesterművét segédje, Docsekál József készítette elő a hivatalos átadásra. A szakértők között volt Angster József, aki már akkor is neves orgonaépítő volt Pécsen. Az 1881. szeptember 1-i szakértői vizsgálat nagyra értékeli a hangszert és építőjét: „...a jelen orgonamű úgy technikailag, mint zenei tekintetben az orgonaépítészet mai színvonalán áll, sőt kimondhatjuk, mikép Magyarországon az Angster József által készített kalocsai orgonán kívül, mind kiállításra, mind művészetre nézve ehhez hasonló orgona művet nem találtunk.”

Viszontagságos évtizedek

A Kistemplom hatalmas, értékes orgonája vonzotta a kiskaliberű, fércműveket készítő mestereket, akik más munkáikhoz idejártak „anyagot gyűjteni”. Docsekál már az első években elkezdte a sípok eltulajdonítását. Leváltását követően Kerékgyártó István vette át mindkét templom hangszerének gondozását, ekkor került sor egy mindkét orgona sípművét érintő leltárra. A Kistemplomban 1893-ban pótolták is a hiányokat. A következő évtizedekben az Egyháztanács – nagyobb tervek esetén – az Angster céghez fordult tanácsért, a rendszeres karbantartásokat Kerékgyártó István végezte.⁴⁶

Az állami rendelkezéseknek megfelelően 1918. február 21-én rekvirálták az orgona homlokzati sípjait, amit 1922 júniusában pótolta az Ország Sándor és Fia, rákospalotai orgonaépítő cég. Az Angster József és Fia orgona- és harmóniumgyár 1928 nyarán 3070 pengő értékben végzett javításokat és kisebb átalakítást az orgonán.⁴⁷

A II. világháború alatti fosztogatásokat az orgona is megsínylette. 1947-re már csak 41 regisztere maradt meg a hangszernek. Az orgona harmadik manuálja 1950-ben már nem volt működőképes állapotban, majd 1956. április 30-án újra egy különös rongálás történt a Kistemplomban. A felmérés során kiderült, hogy összesen 737 síp hiányzik és az orgona csak erősen korlátozott mértékben használható.

Az orgona helyreállítására többször is tettek kísérletet, de a hatalmas költség miatt az sokáig rendre megghiúsult.

⁴⁶ TiREL I.99 h. 32. Kerékgyártó a Nagy-, Kis-, és Kossuth utcai templomok április, május és június havi karbantartásáért 100 koronát vett fel 1918. július 1-én.

⁴⁷ Angster ajánlata 1928. Baranya Megyei Levéltár, Angster-anyag (BML)

Az újjászületés

A Kistemplom orgonájának újjászületésében a 2015-ben alakult Reformáció Emlékbizottság közbenjárása játszott döntő szerepet. Az orgona megújulásához az egyházközség saját tőkéje mellé állami forrásból biztosított fedezetet kapott. Az orgona teljes helyreállítására dr. Fekete Károly püspök (e tanulmány írója) elnökletével Orgonabizottság alakult, melynek tagjai lettek: Papp Tibor lelkész, Szakács György lelkész, Sárosi Dániel orgonaművész, Sepsy Károly lelkész, orgonaművész, Rózsáné Farkas Alíz orgonaművész, Fassang László orgonaművész és dr. Szabó Balázs szakértő, orgonaművész. A Bizottság bonyolította le a pályáztatás és engedélyeztetés körüli teendőket. 2015 júliusában az orgona teljes műszaki dokumentációját és pályázati anyagát dr. Szabó Balázs készítette el, aminek alapján elkezdődött a hosszú kálváriát megjárta orgona teljes helyreállítása az eredeti állapotnak és Kiszél István terveinek megfelelően, a nyertes AerisOrgona Kft. kivitelezésében.

Ennek a korszakos jelentőségű hangszernek a helyreállítása, a némaság és csonkaság állapotából való feltámasztása jeles eseménye Debrecen városának és a magyar orgonaépítészet történetének. A Reformáció 500. jubileumi évének kellett eljönnie, és az Emlékbizottság támogatása kellett ahhoz, hogy a restaurálás sikeréért sokan „fogadjanak örökbe” sípokat, legyenek, akik a jótékonyági koncerteken fellépjenek és adakozzanak, valamint nagylelkű támogatók jelentkezzenek.

A debreceni Kistemplom orgonája 2019-től újra szépen zengő hangszerként gyönyörködteti a gyülekezetet és a zeneszeretőket.

Emlékezés Kiss Tamásra, születésének 110. évfordulóján

Bakó Endre

irodalomtörténész, Debrecen

[Kiss Tamás költőre emlékeztek szeptember 11-én, születésének 110. évfordulója alkalmából, egykori debreceni otthona (Garay utca 26) előtt családtagjai, tisztelői, tanítványai. Az ünnepségen dr. Puskás István alpolgármester arról szólt, hogy az immár harmadik alkalommal megrendezendő Térey Sándor Könyvünnep célja, hogy fenntartsa a városhoz kötődő költők emlékét, és megismertesse az épített környezetünk irodalmi műveiben megőrzött múltját. Ennek előestéjén emlékezünk most a város díszpolgáráról, aki nemcsak középiskolai tanárként, az Alföld folyóirat szerkesztőjeként, hanem alkotóként is fontos személyisége Debrecennek. Ezután Bakó Endre újságíró, irodalomtörténész idézte fel a költő néhány fontos, jellemző vonását.

Hajdú-bihari Napló, 2022. szeptember 13.]

Úgy gondolom, ez az évforduló jó alkalom arra, hogy Kiss Tamás életművének néhány fontos jellemző vonását felidézzük. Többször hallottam tőle, hogy ő nem debreceni költő, hanem Debrecenben élő magyar költő. Azt hiszem, a megfogalmazás értelmezése nem szorul magyarázatra. Valóban, ő túlnézett a debreceni sorompókon, országos, sőt európai távlatok vonzották. Ugyanakkor felismerte, hogy az alkotóművész a táj, a környezet szellemével kölcsönhatásban él, fejlődik.

Élete négy helyszínhez kötődik. Érdekelte Kisújszállás költője, Nagy Imre, és a város irodalmi szerepe, Móricz Zsigmond, a bihari falvakban Szabó Pál munkásságára figyelt fel, Váradon Nadányi Zoltán, „a gáncstalan, tiszta költő” versvilágát ízlelgette. Alapvetően mégis Debrecennel azonosult, amiben döntő része volt Csokonainak, akiről regényt is írt. Heroizált, de nem hamisított. Nem szándékozott elkendőzni Csokonai botlásait sem, életre akarta kelteni a szoboralakot. A kritikai visszhang szerint sikerrel.

Figyelme más debreceni írók és poéták munkásságát is pásztázza. Már fiatal korában megragadta Tóth Árpád költészetének gyöngyházfényű csillogása, formaszépsége, s meglepően érett dolgozatban mutatott rá, hogy a szavak szobrászának a tágasan értelmezett szépségkultusz egész lelkeségét kifejező művészi attitűdje. Vizsgálta, és úgy találta, hogy Tóth Árpád egész életében vallotta és

vállalta debreceniségét, ennek ellenére alig írt a városhoz verset, nem volt benne otthonos. Ez azonban nem értékszempont. Vállalkozott kényes számvetésre, az Oláh Gáborral való szembenézésre is. A „Kar utcai remete” feltétlenül tehetséges volt, komoly ígéret, ezért is játszották ki Rákosi Jenőék Ady ellenében. Kiss Tamás így fogalmaz: „Oláh Gábor nem tévedett, hanem eltévedt.” Egyik legfontosabb megállapítása azonban annak tudatosítása, hogy Oláh az irodalomtörténeti gondolkodás felszínén úgy van elkönyvelve, mint a debreceniség tipikus képviselője, holott utálta Debrecent.

Gulyás Pál viszont szívügye volt, A költő sírjánál c. versében varázslónak és igazmondónak aposztrofálta. Még kisújszállási diák korában jutalomként megkapta Misztikus ünnepi asztal c. kötetét. Megragadta a kötet szemléleti újdonsága, s varázsa elkísérte egész életében. Fákon át a Hádész kapujáig esszéje a legjobb, legérzékenyebb írás, amit valaha Gulyás Pálról írtak, beleértve Németh László Gulyás Pállal foglalkozó írásait is. Fontos a gesztus is. Olyan időkben is kiállt Gulyás mellett, amikor divat volt őt, mint antiszemitát és misztikust kirekeszteni. Foglalkoztatta a város irodalomtörténete is: 1974. június 30-án a Hajdú-bihari Napló négyoldalas összeállítást szentelt Debrecen 1944-ben újra indult irodalmi életének, s az ő tollából került ki a vezértanulmány Irodalmi életünk a felszabadulás után címmel, amely a kezdeményezéseket rögzíti, kiemelve a helyi folyóirat fontosságát. „Éppen 25 esztendeje vetődik fel az Építünk (később Alföld) megindításának gondolata is. A folyóirat megindításáig egy év telik el, s ezt az időszakot valóban a debreceni írók publicitásának hiánya jellemzi, még a Néplap sem közöl ebben az időben az íróktól szépirodalmi írásokat.” Ne feledjük: az Építünk folyóirat nevének megváltoztatását ő javasolta, s tőle származik az Alföld elnevezés.

Tudatosan vállalkozott az értékmentő szerepére, „Én a mindent megtakarító / és megőrző ember vagyok, / századra őrzöm azt, amit rám / egy tűnő pillanat hagyott.” (Sorok a múlt időre). A debreceni irodalomért érzett felelősség adta kezébe a tollat, amikor írotársakról vallott. Mata János, Pákozdy Ferenc, Niklai Ádám stb. költészete fontos színfolt, mentésre váró, kallódó érték. Mocsár Gábor életművét is fontosnak tekintette.

Amikor például Kiss Tamás remek Gulyás Pál-esszéjében azt mondja a költőről, hogy magánélete eseményeit is bekötötte mítosza hálójába, vagy hogy formasiklató költő, nagy empátiával a lényegre tapintott, noha nem tudományos terminus technikust használt. Akárcsak a Krúdyról adott jellemzése: „Lassan fellazult formavilága is, s már csak egy benső hangra volt képes hallgatni, ez a benső hang viszont új stílus, egyéni és modern formai megoldások forrása lett.” Ez a benső hang lazította fel a kerek, cselekményes novella hagyományos zárt szerkezetét, s árasztott érzelmet és iróniát. Egy tájszót is kölcsön vesz hősét jellemezve: mágikás. Már a kezdő Weöres Sándorról olyan tanulmányt írt, amely az egész életműre érvényes!

Am Debrecen iránti elkötelezettsége nem fulladt regionalizmusba, ettől meg-

óvta műveltsége, arányérzéke, európai tájékozottsága. Világosan látta, hogy a debreceniség történelmi kategória, amely koronként más minőséget mutat. Volt idő, amikor Debrecen, Huszár Gál szavaival, Magyarország és Erdély világító lámpása volt, s volt idő, amikor befelé fordult, retrográd életvitelével, kirekesztő szokásaival, cívis göggyével tűnt ki, mint amilyennek Ady is látta.

Volt rá példa, hogy egy recenzens három esszégyűjteményt szemlézett a Magyar Nemzetben, s messze a Kiss Tamásét élvezte legjobban, noha a másik két szerzőnek – úgymond – ismerősebben cseng a neve a szakmában. Hja, a vidéki lét... E remek esszék vezettek oda, hogy az 1970-es években lábra kapott az a vélekedés, hogy Kiss Tamás jelentősebb esszéista, mint költő. Ez nem szerencsés, sőt hamis közelítés életművéhez. Az alanyi költő számára a vers maga a világ, a létezés sine qua non-ja. Verset azért ír a költő, hogy otthon érezze magát a világban. Az olyan versek, mint a Novemberi elégia, a Kunsági elégia, a Dunához Orsovánál, az Ottava rime, a Szindbád estéje, a Bolond Istók tűnődése és még sok-sok költemény, műfordításai közül pedig az Ajtódon kopog valaki néger spirituálé – nem félek a provinciális elfogultság vádjától – a nagy költészet szférájába tartozik.

Kiss Tamás költői stílusa az intellektuális hangoltságú lírai realizmus. Mint a Nyugat harmadik nemzedékének tagja, ő is osztozott a szép vers kultuszában, a nyelvi játékban. Íme egy versszak az Esti disszonanciából:

A szélmalom is dűnnyög,
porladva sír a búza,
rajokban száll a szűnyog,
megcsap a mocsár búze.

Pomogáts Béla joggal mutatott rá, hogy a népi mozgalom szövetségese volt, erről az alföldi tájról festett képei tanúskodnak, mindig nehézsorsú emberekkel benépesítve. Nemzedékének egyik újítása, hogy táj költészeté fejlesztik a természetlírát, akár csak Kiss Tamás. A Bujdosó dal, a Virágzó almafa, a Románc két hangra, az Este a tanyák közt és még jó néhány vers ezt igazolja. Az elnyomottak oldalán állt, de távol állt tőle a parasztrómantika. Az értelem bázisán tartózkodott az avantgárd túlzásaitól, de a nyers valót is elvetette. Ő poéta doctus volt, nem ösztönösen verselt, hanem megfigyeléseket, filozófiai-etikai gondolatokat formált verssé, s maga az alkotási folyamat is témája volt, amit a mai posztmodern esztéták mindenképp fölé helyeznek. Alain Bosquet már 1961-ban azt írta, hogy a modern költő nem hisz a témákban, inkább úgy véli, a költészet egyetlen igazi témája a költészet maga. Ennek abszolutizálása az irodalom kiszikkadásához vezetne, de tagadhatatlan, hogy az alkotási folyamat titkaiba való beavatás mindig érdekes. Kiss Tamás ezt az önelemzést a Cantus brevis, Ezt csak ti értitek, Nem ismerem, Aki voltam, A vers fölöttünk, Versek c. darabjaiban tárta elénk. Könyveit elismerő kritikai visszhang fogadta.

Végül néhány életrajzi vonatkozás. Kiss Tamás emberileg nyitott, közösségi

ember volt. Ahogy maga írja, fiatalon bekapcsolódott a falumozgalomba, kapcsolatot keresett az Ady Társasággal, próbálta szervezni nemzedéktársait, levelezett Takáts Gyulával, Jékely Zoltánnal, Weöres Sándorral és másokkal. Az 1950-es évektől kezdve a debreceni fiatal költők mentora, szerepe volt Papp Tibor, Buda Ferenc, Ratkó József, Aczél Géza és mások útnak indításában. A háború miatt elmaradt nemzedékétől, 1938 után 17 év elteltével jelent meg újra verseskötete. De a törés okai között nemcsak történelmi, személyi okok is húzódnak. A sors azonban kegyes volt hozzá, lehetővé tette számára, hogy behozza elmaradását, hiszen 90 éves koráig alkotott, s ezek a versek az életmű minőségi darabjai. Ez bizony tiszteletre méltó teljesítmény! Gondoljunk az ugyancsak nagy kort megélt Dutka Ákosra, aki 70 éves kora körül már csak az Adyval való barátságát verselte újra meg újra, vagy Erdélyi Józsefre, aki ismételte önmagát vagy rigmusokat gyártott. Nem is beszélve Gellért Oszkáról, a Nyugat társszerkesztőjéről. Az ő öregkori klapanciái már-már a patológia körébe tartoznak, mégis nyilvánosságot kaptak. Pedig jó költők voltak, ha nem is a legjobbak.

Egy másik etikai jellemző: a korszak ma is elismert vezérváltói, nem sorolom a neveket, mind írtak Sztálin- vagy Rákosi-verset, amit aztán „elfelejtettek” összegyűjtött verseik kötetébe felvetetni. Kiss Tamásnak nem kellett megtagadnia egyetlen költeményét sem! Pedig Debrecenben hamar hódítottak Zsdanov eszméi, ennek fegyverhordozói éppen az Ady Társaság országos hírvé vezetői voltak. De Kiss Tamás etikai fenomén volt. Erre egy személyes példa. A Kortársaink sorozatban én írtam róla a kismonográfiát, s amikor készen lettem, megkérdeztem, el akarja-e olvasni a kéziratot? „Hova gondolsz – felelte – az a te munkád, abba nekem semmi beleszólásom nincsen, azt írsz, amit gondolsz, majd látom, ha megjelenik!” Ismeretes, hogy a felhőmagasba fellőtt és agyondédelgett író – nem nevezem meg – aki megkapta a róla szóló monográfia kéziratát, kevesellte a dicséretet, ezért összeköttetései révén nem engedte megjelentetni!

Kiss Tamást élete végéig foglalkoztatta a költői lét értelme és mássága, a költői személyiség és a vers misztikus kapcsolata. Számára a vers nem csupán tárgyiasult érzés, gondolat, hanem élő organizmus, amely túléli alkotóját.

Versek, őrizők, napom fogytán
 rám egy pillantást vessetek,
 ha eltűnnék, keressetek,
 nyomozzatok, találjatok rám.
 (Versek)

E jeles évforduló minket, olvasókat is ösztönözzön arra, hogy minél többször találjunk rá Kiss Tamás versvilágára!

A Színháztörténet szolgálatában

(Vázlatos összefoglaló a 130 éve született Pukánszky Kádár Jolán munkásságáról)

Lengyel Emese, PhD-hallgató, DE Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola

*„Alapvető művei megőrzik emlékét
a múlandó emberi emlékezeten túl is.”
(Film Színház Muzsika, 1989)*

Pukánszky Kádár Jolán (1892–1989) fő kutatási területe a magyar drámairodalom és hazai színjátszás története volt. Szakterületén alapművek szerzőjeként tartjuk számon, s többek között ő volt az első női egyetemi magántanáraink egyike is. Pályájának alakulásáról, mérföldköveiről mégis keveset tudunk, mely hiátust a jelen cikk is hivatott pótolni.

Pukánszky Kádár Jolán a magyar színjátszás alakulását kutatók számára megkerülhetetlen, s eredményeit tucatnyi könyv őrzi a következő generáció számára. Kádár Jolán néven 1892 októberében Temesvárott született, s 1989 augusztusában hunyt el.¹ Pályatársa többek között Hont Ferenc (1907–1979) Kossuth-díjas rendezőnek és színházesztétának, de Staud Géza (1901–1988) színháztörténésznek is, akik műveikkel hasonlóan a magyar színháztörténet-írás hiányosságait kezdték el pótolni.² Alapvető színháztörténeti munkák mellett további szócikkeket,³ kritikákat közölt hazai és külföldi tudományos platformokon egyaránt, majd 1983-ban az irodalomtudományok doktora lett. Ehhez a sikerhez, fontos karrierállomáshoz a Nemzeti Múzeum könyvtárában, az

¹ Székely Gy. főszerk (1994): *Magyar Színházművészeti Lexikon*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

² Hont Ferenc például a *Magyar színháztörténet* (1962), illetve *A színház világtörténete* (1972) címmel jelentetett meg kötetet. Staud Géza megannyi szerkesztést és önálló kiadványt tudhat magáénak, ilyen az 1940-ben napvilágot látott *Színháztudományi alapkérdések*, de az 1975-ös *Magyar Színháztörténeti bibliográfia* I–II. kötete is

³ Lásd pl.: Pukánszky K. J. (1933): Az összehasonlító irodalomtörténet magyar feladatai. *Napkelet*, 11, 10, 757–759., Pukánszky K. J. (1934): A mai katolikus dráma Németországban és Ausztriában, *Katolikus Szemle*, 48, 11, 669 – 673., Pukánszky K. J. (1943): Magyar színjátszás. *Magyarságtudomány*, 2, 206–213., Pukánszky K. J. (1980): A budai Népszínház „védasszonya”. *Budapest*, 18, 8, 38–39.

Országos Széchényi Könyvtárban (OSZK), illetve az Országos Levéltárban eltöltött idő, majd a debreceni évek is hozzájárultak. A *Magyar Nemzet* hasábjain halálakor megjelent cikkben a zszurnalista a következőképpen fogalmaz: „Ezeknek köszönhető, hogy ő lett egyike első női egyetemi magántanárainknak, és reá bízták Debrecenben töltött éve alatt Csokonai színműveinek kritikai kiadását. A mű 1978-ban az Akadémiai Kiadónál jelent meg. Munkássága jutalmául elnyerte az irodalomtudományok doktora tudományos fokozatot.”⁴

Az irodalom és színház szeretete Pukánszkyne esetében is a gyerekkorban gyökerezik, s az egyetemi tanulmányok alatt pedig már kibontakozott. Az írásban Pukánszkyne Kádár Jolán gyerekkorát és szakmai életét tekintem át röviden, elsősorban a rendelkezésre álló, sajnos csekély számú, különböző műfajú – interjúk, megemlékezések, kritikák stb. – sajtóforrások és szakcikkek segítségével.

Jelen áttekintés azonban nem előzmény nélküli, ugyanis 2017-ben, Pukánszkyne Kádár Jolán születésének 125. évfordulójának tiszteletére az Országos Széchényi Könyvtár emlék szimpóziumot rendezett,⁵ Rajnai Edit tollából pedig a nemzetikonyvtar.blog.hu portálon munkásságáról jelent meg cikk.⁶ A források tekintetében ezért is fordultam a sajtóanyagok irányába, hiszen találhatunk olyan értékes információkat, melyek adalékként szolgálhatnak a kutató pályaképéhez.

A kezdetek – Saját visszaemlékezés

Kádár Jolán családjának nagy elhatározás kellett ahhoz, hogy Temesvárról Budapestre költözzenek. Édesapja tanárként dolgozott a temesvári Állami Fém- és Faipari Szakiskolában.⁷ Saját visszaemlékezései szerint a harminckét évesen, négy gyermekkel özvegyen maradt édesanyja többször mondogatta a családfőnek, költözzenek fel: „»Hányszor megmondtam Apátoknak – emlegette sokszor Anyám már Apám halála után, hogy költözzünk Pestre.« Még most is fülemben cseng a szemrehányó hangja, mintha mi lettünk volna ennek okai. Mert rendületlen volt a hite, hogy Apa ott érvényesült volna. Apám, aki tanár volt Temesvárott, írogatott is, didaktikai műveket és egy regényt, A Zsarnóczyak címmel, Tolnai Lajos modorában, sok társadalomkritikával. Az érvényesülésben nem vagyok olyan biztos, mint Anyám, az nagyon sok tényezőtől függ. Akkor

⁴ K.K. (1989): Pukánszkyne Kádár Jolán halála. *Magyar Nemzet*, 52, 203, 6.

⁵ Az emlékszimpozium anyagát lásd: <http://www.oszk.hu/rendezvenyek/pukanszkyne-kadar-jolan-emlekszimpozium> (Utolsó letöltés dátuma: 2022. 08. 17.)

⁶ Rajnai E. (2017): *És mit ír „a Pukánszkyne”?* https://nemzetikonyvtar.blog.hu/2017/10/18/es_mit_ir_a_pukanszkyne (Utolsó letöltés dátuma: 2022. 08. 14.)

⁷ Szekernyés J. (2001): Temesvár kövei 164. *Heti Új Szó*, 7, 16, 17.

még volt Jókai és már volt Mikszáth, sőt Herczeg Ferenc is. Anyámnak fogalma sem volt a realitásokról. Azt hitte, a Pestre költözés csak abból áll, hogy az ember felül a vonatra és kész. De hogy Pesten tanárként elhelyezkedni a lehetetlenséggel határos – gondoljunk csak Babitsra, vagy még inkább Juhász Gyulára, arról sejtelve sem volt. Maradtunk hát, és vártuk a sült galambot”⁸ – olvashatjuk Pukánszky G. *Gyermekkor, Temesvár* című írását a *Kortárs* folyóiratban. Édesapját jóformán csupán testvérei elbeszélései alapján ismerhette, hiszen háromhónapos volt, amikor a tanító édesapa elhunyt. A könyvek azonban egyfajta kapcsolódási pontot jelentettek közöttük, ugyanis apja könyvtára jóvoltából megannyi feledhetetlen olvasásélményben volt része. A Pestre költözés apja halálát követően is központi téma marad a családjában, mint írja: „Az 1904-es év hozta családunkba az első fontos fordulatot. Levente leérettségizett és Pestre ment jogásznak”⁹ – majd szépen sorban a család többi tagja is Budapesten folytatta az életét.

Ő maga szintén a fővárosba került, majd a gimnáziumot követően egyetemen folytatta tanulmányait: „Kitűnő bizonyítványa volt mindvégig a szorgalmas, törekvő és eszes Kádár Jolánnak. Általános osztályzatát csak a torna rontotta el, mert képtelen volt megbarátkozni a modem tornaszerekkel: a gyűrűvel, a gerendával, a korláttal s a bordásfallal. Hatodikos korában őt jelölték ki a március 15-i ünnepély szónokául, ami nagy megtiszteltetést jelentett.”¹⁰

A színháztörténet vonzásában

A gimnáziumi tanulmányokat követően a Magyar Királyi Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett magyar-német-francia szakos diplomát és doktorált le 1914-ben. A Nemzeti Múzeum könyvtárosaként, majd az Országos Levéltár levéltárnokaként dolgozott. „Pukánszky tudományos munkássága Bayer József alapvető eredményeiből indult ki, s a magyar színháztörténet úgyszólván minden lényeges pontját érintve köti össze a mi generációnkat az úttörők tevékenységével, biztosítva egyúttal napjainkig a szigorúan tudományos színháztörténeti kutatás folyamatosságát és hivatalos elismertetését is” – vélekedett a már említett Staud Géza 1982-ben.¹¹

1914 azonban még egy esemény miatt mindenképpen emlékezetes állomás a színháztörténész életében, ugyanis a háború viharában nem élhetett elnyert egyéves párizsi ösztöndíjával. Még ugyanakkor, 1914-ben megjelent a

⁸ Pukánszky G. (1986): *Temesvár. Kortárs*, 30, 11, 89–103.

https://adt.arcanum.com/hu/view/Kortars_1986_2/?pg=778&layout=s (Utolsó letöltés dátuma: 2022. 08. 01.)

⁹ *Uo.* 100.

¹⁰ Szekernyés (2001), 17.

¹¹ Staud G. (1982): Pukánszky G. Kádár Jolán köszöntése. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 86, 4, 521–522.

magyarországi színháztörténet egyik alapműve is, *A budai és pesti német színház története 1812-ig*. 1923-ban pedig közre adhatta a kötet második részét is, mely az 1812 és 1847 közötti időszakot térképezte fel (Staud, 1982, 512.). A Budai Népszínház történetéről szintén hiánypótló kutatást végzett el, mely munkáért elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia pályadíját. De a megjelenésre több mint negyven évet kellett várnia, mint ahogy arra Kerényi Ferenc irodalomtörténész az *Irodalomtörténet* folyóiratban napvilágot látott recenziójában beszámol.¹² Az egyik legjelentősebb kétrészes kötete a Magyar Történelmi Társulat gondozásában jelent meg *A Nemzeti Színház százéves története I–II.* címmel,¹³ melyet a színház centenáriuma számára készített el.¹⁴ (1945-ben viszont „látnia kellett a Nemzeti Színház többéves munkával rendezett teljes levéltárának pusztulását.”¹⁵) Nem volt színházi ember, hanem tudós, s éppen ez a távolságtartás kellett ahhoz, hogy elfogulatlanul írjon a magyar színházak és színjátszás történetéről: „Kádár Jolán a mi szakmánk legkiválóbb egyénisége. Tudós. Nem színházi ember, szubjektív elemeket kevésbé tudott vagy akart munkájába, például *A százéves Nemzeti Színház történetébe* belevinni”¹⁶ – jegyezte meg Magyar Bálint.

1948 és 1951 között Debrecenben folytatta pályáját, s így ő Magyarországon az egyik első női egyetemi magántanár. Mudrák József a Debreceni Egyetemen 2007-ben megvédett *A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története 1914–1949* című értekezésében találunk az időszakra vonatkozó adatokat, legalábbis ami a habilitációs folyamatot illeti: „1947-ben három habilitáció is történt: Kardos László miniszteri tanácsos »A magyar műfordítás története az utolsó félszázadban«, Koczogh Ákos, a debreceni gyakorló gimnázium tanára »Magyar népi irodalom«, és Pukánszky Béláné Kádár Jolán nyug. országos főlevéltárnok (Pukánszky Béla professzor felesége) »A nemzeti színészet története a magyar művelődés keretében« tárgykörökben. Kardos órai Babitsról mint műfordítóról szóltak, Koczogh Adyról, Pukánszky né viszont a XIX. század első felének színjátszásáról tartott előadásokat.”¹⁷

¹² Kerényi F. (1980): Pukánszky Kádár Jolán: *A Budai Népszínház története. Irodalomtörténet*, 62, 2, 17–19.

¹³ Több kritika, ajánló is napvilágot látott a magyar színháztörténet egyik meghatározó kötetéről: Szabó L. (1942): *A Nemzeti Színház százéves története. Erdélyi Helikon*, 15, 5, 356–362.

¹⁴ Sz. N. (1938): Készül a Nemzeti Színház történelme. *Budapesti Hírlap*, 58, 193, 12.

¹⁵ Kerényi F. (1989): Pukánszky Kádár Jolán (1892–1989). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 93, 5–6, 723.

¹⁶ Dalos L. (1989): A Trilógia után – Interjú Magyar Bálinttal. *Film Színház Muzsika*, 29, 35, 7.

¹⁷ Mudrák J. (2007): *A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története 1914–1949*. PhD-értekezés.

Mindeközben érdekelte a drámaíró Csokonai Vitéz Mihály, kiről monográfiáját 1956-ban publikálta, s azt követően a Csokonai-színművek kritikai kiadása is a nevéhez kötődik 1978-ban.¹⁸ 1969-ben megjelent irodalomtörténeti tanulmányában többek között e kutatás nehézségeire is felhívta a figyelmet: „Csokonai műveinek kiadása rendkívül bonyolult szövegkritikai feladat. Fokozottan áll ez a drámákra nézve, ahol az általános nehézségeket, mint az autográf kéziratok zilált és töredékes volta, még különlegesen is bonyolítják. Négy eredeti drámája közül csupán a *Tempefőinek* maradt sajátkezű kézírata, s életében csupán egyetlen drámafordítása, az *Angelica* jelent meg nyomtatásban. Ezzel szemben másik három eredeti drámájának hús idegen kézzel írott szövegéről tudunk, s valószínűleg sokkal több volt és van is belőlük, mint amennyit a kutatás számon tart. Egy valószínűleg sokkal több és van is belőlük, mint amennyit a kutatás számon tart. Egy valószínűleg sokkal több és van is belőlük, mint amennyit a kutatás számon tart. Egy valószínűleg sokkal több és van is belőlük, mint amennyit a kutatás számon tart. Egy valószínűleg sokkal több és van is belőlük, mint amennyit a kutatás számon tart.”¹⁹ Műve a nehézségek ellenére is mindenképpen hozzájárult az addig ismert Csokonai-kép árnyalásához.

A cikk végén röviden említenünk kell férjét is, hiszen Kádár Jolán pályáját befolyásolta Pukánszky Béla (1895–1950) irodalomtörténész, germanista karrierjének alakulása is. Pukánszkyt 1941 áprilisában nevezték ki a debreceni egyetemen a Bölcsészettudományi Kar tanárává,²⁰ majd 1943-tól a Tanárképző Intézet élén tevékenykedett. Kádár Jolánnal. 1924-ben kötöttek házasságot, három gyermekük született. Férje halálát követően azonban Pukánszky né újra a fővárosban dolgozott.

Összegzés

Írásomban Pukánszky né Kádár Jolán korszakalkotó színháztörténeti pályáját kívántam, ha csak vázlatosan is, összefoglalni. A tudomány szolgálatában több mint hét évtizedet töltő kutatóasszony példakép lehet a színháztörténet-írással foglalkozó következő generáció számára, hiszen páratlan tudásához kivételes szorgalom társult.

<https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/79770/ertekezes.pdf?sequence=5&isAllowed=y> (Utolsó letöltés dátuma: 2022. 08. 01.), 55.

¹⁸ Kovács I. (1981): Csokonai Vitéz Mihály összes művei. *Irodalomtörténet*, 63, 3, 821–826.

¹⁹ Pukánszky né K. J. (1969): Csokonai dráma kéziratának problémái. *Irodalomtörténet*, 51, 1, 884–903.

²⁰ Mudrák (2007), 99.

Concha Győző a jogállamról

Szabadsfalvi József

jogász, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem

A jogállam fogalom a hazai szakirodalomban a német közjogi, államelméleti irodalom közvetítésével jelent meg. A „Rechtsstaat” terminust elsőként Carl Welcker használta 1813-ban, és mint sajátos államforma típust definiálta a zsarnokság és a demokrácia mellett.¹ A terminus elterjedése valójában Robert von Mohl 1830-as évek elejétől publikált munkáinak hatására következett be.² A jogállam bevett fogalomvá válásában fontos szerepe volt a korabeli liberális nézeteket összefoglaló Welcker-Rotteck-féle *Staats-Lexikon*nak.³ A hazai jogi és államelméleti gondolkodásra legnagyobb hatást gyakorló német szakirodalomban a 19. század közepétől következik be érdemi változás, amikor Otto Bähr,⁴ Lorenz von Stein⁵ és Rudolf Gneist⁶ műveiben előtérbe kerül a joguralmat minden téren, így a közviszonyokban is megvalósító állam képe, ahol a jogok – beleértve a „közviszonyokból folyó jogokat” is – független bírósági védelmére kerül a hangsúly.

Magyarországon ez idő tájt két fordításkötetről érdemes említést tenni, amelyek hatást gyakoroltak a korszak jog- és államtudományi fogalomhasználatra. Elsőként Mohl, eredetileg 1859-ben közzétett *Encyklopädie der Staatswissenschaften* című munkáját kell kiemelni,⁷ amely hét évvel később Löw Tóbiás, a fiatalon elhunyt kiváló jogi szakíró fordításában jelent meg magyar nyelven. Ebben a műben a Rechtsstaat tükörfordításaként főnévi formában olvashatjuk a „jogállam” terminust.⁸ A Rechtsstaat fogalom recepciótörténetében a másik je-

¹ Welcker, Carl Theodor: *Die letzten Gründe von Recht, Staat und Strafe*. Heyer, Gießen, 1813.

² Vö. Mohl, Robert von: *Die Polizei-Wissenschaft nach den Grundsätzen des Rechtsstaates*. I–II. Bd. Laupp, Tübingen, 1832–1833.

³ Rotteck, Carl von – Welcker, Carl Theodor (Hrsg.): *Das Staats-Lexikon. Encyklopädie der sämtlichen Staatswissenschaften für alle Stände*. 1–15. Bd. Hammerich, Altona, 1834–1843.

⁴ Bähr, Otto: *Der Rechtsstaat. Eine publicistische Skizze*. Georg Wigand, Kassel und Göttingen, 1864.

⁵ Stein, Lorenz von: *Die Verwaltungslehre*. Bd. 1–7. Cotta, Stuttgart, 1865–1868.

⁶ Gneist, Rudolf von: *Der Rechtsstaat*. Springer, Berlin, 1872.

⁷ Mohl, Robert von: *Encyklopädie der Staatswissenschaften*. Laupp, Tübingen, 1859.

⁸ Mohl Robert: *Az államtudományok encyclopaediája*. (ford.: Löw Tóbiás) Heckenast, Pest, 1866. (2. kiadás: 1871)

lentős fordításmű Rudolf von Gneist nevéhez fűződik. A *Der Rechtsstaat* című 1872-ben publikált könyve⁹ három évvel később, 1875-ben jelent meg magyar nyelven.¹⁰

Balogh Arthur az első világháborút megelőző korszak egyetlen koherens jogállam-elméletének megalkotója, a hazai jog- és államtudomány jelentős alakja, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választása alkalmából 1914 januárjában *Jogállam* címmel tartott székfoglaló előadást.¹¹ Az egykor Concha tanítvány előadásában a jogállam eszméjének hazai „sorsával” is foglalkozik. A 19. század közepétől látja bekövetkezni azt a változást a magyar szakirodalomban, amely érdemi előrelépést hozott a jogállamiság kérdésével foglalkozó szerzők felfogásában.¹² De nem csupán a meghatározó véleményt képviselő jogtudósokat (Concha Győző, Csemegi Károly, Karvasy Ágost, Kautz Gyula, Kogler Nepomuk János, Kuncz Ignác, Pisztory Mór) említi, hanem a bírói hatalomról szóló 1869. évi, illetve a törvényhatóságok rendezéséről szóló 1870. évi törvényjavaslat képviselőházi tárgyalásának politikai vezérszónokait (pl. Irányi Dániel, Nyáry Pál, Tisza Kálmán) is hivatkozza. Megállapítja, hogy míg a parlamenti többség rendszerint elutasította az ellenzék javaslatát, mely a közjogok bírói védelmével teljesítette volna ki a jogállam gyakorlati megvalósulását a korabeli Magyarországon, addig „a tudomány igyekszik a jogállam eszméjét hazai szellemvilágunkban erősíteni, annak megvalósulását előkészíteni.”¹³

A szaktudomány részéről a legfőbb érdem – az általa egyébként is nagyra tartott államtudós – Concha érdeme, aki az 1870-es évektől kezdve a „közjogok bírói védelmét, az állami viszony természetéből kiindulva, a fejlett, szabad állam elutasíthatatlan követelményeként állította oda.”¹⁴ Concha 1877-ben megjelent könyvét tartja e kérdésben úttörő jellegűnek, amely behatóbban foglalkozott e

⁹ Gneist, Rudolf von: *Der Rechtsstaat*. Springer, Berlin, 1872.

¹⁰ Gneist Rudolf: *A jogi állam*. (A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Bizottságának megbízásából fordította: dr. Takács Lajos) Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest, 1875.

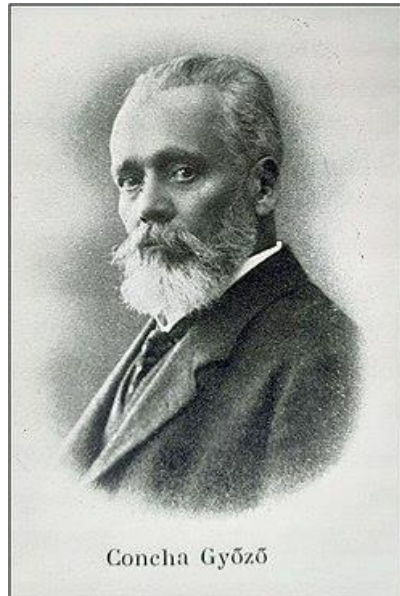
¹¹ Balogh Arthur: *Jogállam*. Székfoglaló értekezés. Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XIV. köt. 8. sz. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1914.

¹² SzabADFalvi József: „A jogállam a jogeszmé megvalósítását célzó intézmény” – Adalékok a magyar jogállam-fogalom kialakulásához. *Jog – Állam – Politika. Jog- és politikatudományi folyóirat*, XII. évf. (2020) 4. sz. 39–58.

¹³ Balogh Arthur: *Jogállam*. Székfoglaló értekezés... 33.

¹⁴ Érdemes itt megemlíteni, hogy a törvényhozó hatalomról írt könyvét „mély tisztelettel jelöl” Concha Győzőnek ajánlotta. Lásd Balogh Arthur: *A törvényhozó hatalom*. Politzer Zsigmond, Budapest, 1899. Hasonló ajánlás olvasható egy másik művében is. Vö. Balogh Arthur: *A magyar államjog alaptanai*. Franklin Társulat, Budapest, 1901.

kérdéskörrel.¹⁵ Balogh megállapítása szerint nagybecsült kollégája kimutatta „a közjogok bírói védelmének mellőzhet[et]lenségét”, továbbá azt, hogy a közjog csak tartalmilag különbözik a magánjogtól, egyébként pedig megegyezik jogi „mivoltára” nézve a magánjoggal.¹⁶ A közjogi (közigazgatási) bírászkodás gondolata ugyan már 1848-ban felmerült, de a közjogi jogvédelem e sajátos formájának megteremtése a dualizmus időszakában a jogállamisággal összefüggő törekvések eredményeképpen a modern polgári (alkotmányos) állam működésének feltételeként valósult meg.¹⁷ Balogh végső elismerésként megállapítja, hogy évekkel később törvényhozásunk a Concha által kijelölt útra lépve iktatta jogrendünkbe a pénzügyi közigazgatási bíróságról szóló törvénycikk elfogadásával a közigazgatási bírászkodás független bírói szervezetét.¹⁸

1. Concha Győző jogász, egyetemi tanár, főrendiházi tag, akadémikus

¹⁵ Balogh Arthur: *Jogállam. Székfoglaló értekezés...* 3. o. (A 2. lábjegyzetben történik utalás Concha Győző *A közigazgatási bírászkodás az alkotmányosság és az egyéni jogokhoz való viszonyában* című művére.)

¹⁶ Uo. 33.

¹⁷ Vö. Stipta István: A történelmi alkotmány és a közigazgatási bírászkodás. *FORVM Acta Juridica et Politica*, VIII. évf. /2018/ 1. sz. 329.; Schweitzer Gábor: Közigazgatás – igazságszolgáltatás – jogállamiság, avagy a közigazgatási bírászkodás kezdetei Magyarországon. *Állam- és Jogtudomány*, XXXVIII. évf. (1996–1997) 1-2. sz. 21–35.

¹⁸ Lásd erről bővebben Stipta István: *A magyar történelmi alkotmány és a hazai közjogi-közigazgatási jogvédelem.* (Jogtörténeti értekezések 44.) Gondolat Kiadó, Budapest, 2020.

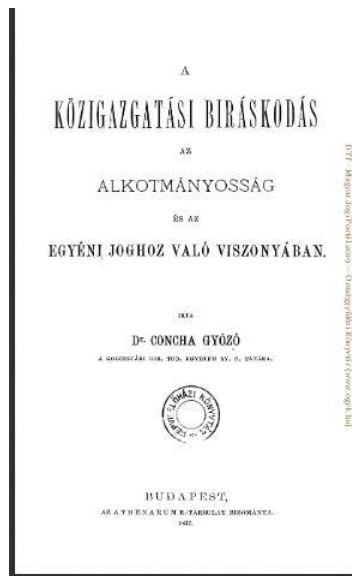
Tanulmányomban Concha Győző (1846–1933), a hazai államelmélet, közjog és politikatudomány korszakos alakja jogállam-felfogását tekintem át.¹⁹ A jogállam fogalom Concha általi használatával elsőként Otto Bähr *Der Rechtsstaat* című könyvéről szóló terjedelmes szemle cikkében találkozunk.²⁰ Az 1871-ben megjelent írás bevezetőjében megállapítja, hogy a jogállam terminus immár négy-öt évtizede a közjogi és publicisztikai irodalomban használatos: „A jogállam fogalma [...] speciális német kitalálás, a sajtónkban is szemlátomást azóta halljuk e szót, mióta abban a nem kis mértékben német tejen felnőtt nemzedék tért foglalt.” A jogállam közkeletű értelemben „[j]elenti a nép részvételét a törvényhozásban, s a kormányzást a törvények szerint, jelenti az osztálykülönbségek megszűnését, a választások szabadságát, s ez esetben bizonyára pleonasmust képez, mert az alkotmányos jogállam, a jogegyenlőség ugyanazt fejezi ki, vagy pedig phrázissá válik, midőn valaki valamely intézményt annak saját hibái, szervezetének hiányai szóval a dolog természetéből nem tud, vagy pedig gyakran absolute nem is lehet megtámadni, kapja magát s ellentétesnek tünteti fel a jogállammal, azaz a semmivel s a mindennel.”²¹ Ilyen értelemben a jogállam nem más, mint „általános jelszó”, amely minden probléma megoldására alkalmas eszköz, mint az orvoslásban az „universal gyógyszer”. A jogállam valódi lényege Concha szerint ezzel szemben az, hogy az egyén és „közület” viszonyaiban „a jogot emeli léte alapföltételévé”. Ahhoz, hogy a jog „megvalósulhasson”, vagyis „az élet viszonyai [a] megállapított jog szerint alakuljanak”, szükség van a bíró tevékenységére. Míg a magánjog területén a bírói jogvédelem adott, addig a „közjognak nincs bírója, nincs bírói végrehajtója” – írja a kiegészítést követő

¹⁹ Concha Győző életéről és államelméleti felfogását bemutató irodalomból lásd Ereky István: Emlékezésed Concha Győző ig. és t. t.-ről. In: *Concha Győző ig. és t. tag emlékezete*. A Magyar Tudományos Akadémia elhunyt tagjai fölött tartott emlékezések. XXII. köt. 10. sz. Budapest, 1935. 1–74.; Balogh István: Concha Győző és a magyar politikatudomány születése. In: Glatz Ferenc (szerk.): *Közyűlési előadások. 2000. Az MTA 175 éve*. II. köt. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 2002. 515–530.; Arczt Ilona: Concha Győző. In: Pesti Sándor – Szabó Máté (szerk.): *„Jöjj el szabadság!” Bihari Mihály egyetemi tanár 60. születésnapjára készült ünneplő kötet*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2003. 93–112.; Egresi Katalin: Concha Győző konzervatív állameszménye. *Jog – Állam – Politika. Jog- és politikatudományi folyóirat*, I. évf. (2009) 1. sz. 77–107.; Koi Gyula: Concha Győző (1846–1933). In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar Jogtudósok*. V. köt. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2015. 60–79.; Antal Tamás: Concha Győző (1846–1933). In: A Szegedi Tudományegyetem jogász professzorai I. *FORVM Acta Juridica et Politica*, X. évf. (2020) 1. sz. 141–154.; Vasas Tamás: Concha Győző államelméletének alapköve: az Alkotmánytan. *Pro Futuro*, X. évf. (2020) 1. sz. 133–160.

²⁰ Concha Győző: *Der Rechtsstaat. Eine publicistische Skizze von Dr. O. Bähr. Jog- és Államtudományi Folyóirat*, I. évf. (1871) 1. sz. 373–398.

²¹ Uo. 373.

évek magyar viszonyairól.²² Holott a jogállam elvei szerint, hogy „van-e helye bírói ítéletnek a közigazgatás tényei felett, [azaz] vajon átlépte-e a közigazgatás a szabadelhatározásának nyitva hagyott tért”, az tisztán jogi kérdés, ami a bíróság által eldönthető.²³ Gondolatmenete végén a jogvédelem terén az igazságszolgáltatás általános szerepéről megjegyzi: „[M]inden jogunk minden érdekünk felett a bíróság hatalma lebeg. Vagyonunk, életünk tőle függ, s jut-e eszünkbe hatalmától rettegni? sőt ellenkezőleg, benne bízunk, mint jogaink órében. Miért fél tőle hát az állam? Van-e alapja a bíróságtól jogellenes ítéleteket várni? S miért éppen az állam? Mi erre semmi okot nem látunk.”²⁴

2. A jogállamiság kérdését átfogóan tárgyaló Concha mű címlapja

Bő fél évtizeddel később *A közigazgatási bíraskodás az alkotmányosság és az egyéni jogokhoz való viszonyában* című,²⁵ már hivatkozott művében külön feje-

²² Uo. 377.

²³ Uo. 394.

²⁴ Uo. 395.

²⁵ Concha Győző: *A közigazgatási bíraskodás az alkotmányosság és az egyéni jogokhoz való viszonyában*. Athenaeum R.-Társulat, Budapest, 1877. 23. A könyvről írt ismertetésében Pulszky Ágost megjegyzi, hogy Conchával szemben „mindössze azon kifogás emelhető, hogy nem tudta magát teljesen a gondolatokban is azon műnyelv sajátosságai alól felszabadítani, mely Németországban e tárgy körül lábrakapott.” (Pulszky Ágost: Concha Győző: *A közigazgatási bíraskodás az alkotmányosság és az egyéni jogokhoz való viszonyában*. *Jogtudományi Közlöny*, XII. évf. /1877/ 17. sz. 136.Ü

zetben foglalkozik a jogállamiság kérdésével.²⁶ Az 1877-ben megjelent munkája nevezetes fejezetcíme a következő: „A »jogi állam« fogalmának eredete és sorsa Németföldön”. Könyvében a Rechtsstaat fogalomhasználatának bizonytalanságait, az ehhez kapcsolódó „kődös képzeteket”, a német közjogi gondolkodásban az elmúlt századfordulóig tartó viták eredményének tulajdonította. A „jogi állam” jelszavának „veszedelmességét” Mohl kapcsán a következőkben jellemzi: „Individualizmus és politikai szabadság, jogegyenlőség és józan értelmesség, kormányi és felsőbbbségi beavatkozás megszorítása, ultramontanizmus, theokratikus uralmi törekvések elleni küzdelem, polgári házasság és községi iskola és ki tudná mi minden még, hozzátartoztak a jogi államhoz; belőle ki lehetett magyarázni mindent, a magyarázó szándéka szerint.”²⁷ Concha a német jogfejlődés sajátos következményeként mutatja be a „jogi állam” jelentéstartalmának változását, és megítélése szerint csak a legújabb fejlemények tükrében lehet koncepcionálisan elfogadható interpretációval találkozni. Ez pedig nem más, mint a „köz- és közigazgatási jogok bírói független védelme” intézményes rendszernek kiépülése, vagyis a kormányzati és közigazgatási intézkedések bíróság előtti megtámadásának lehetősége. A helyes elméleti álláspont szerinte az, ha „[a] jogi állam ügye ez által a leglényegesebb pontján a processualisták kezébe kerül, mint a bírói hatáskör kérdése, s azok, lehet mondani nem rosszul fogják fel, nem rosszul védelmezik, abból indulva ki, hogy akármely közigazgatási intézkedés, legyen az katonai, adó, rendőri, ipari természetű, ezáltal nem válik alkalmatlanná a bírói ítélkezésre.”²⁸ Kora legfőbb elérendő törekvéseként a „független bíróságok” és a „törvényes eljárási formák” megteremtésével látja megvalósíthatónak a jogállamot: „Azon állam, mely ezt megvalósítja, lesz a jogi állam. A jogi állam jelszónak, ha valami concret tartalmat akarunk szerezni, azt másban hiába keressük, mint abban, hogy alatta az államnak oly fejlődési fokát értjük, amidőn nem csak a magánjogok, de a köz és közigazgatási jogok is in abstracto létezésükből, pusztán törvényekben kimondásukból, bírósági ítélet által vitethetnek át az életbe, nyerhetnek érvényt in concreto.”²⁹

Concha szerint a modern alkotmányos államok központi fogalmaként („jelszavaként”) kell beszélni a jogállamiságról, ahol „a jogilag áthatott állami viszonyok” képezik az állam alapját, illetve a közigazgatási bírászkodás van kitüntetett szerepben.³⁰ Lorenz von Steinre hivatkozva megállapítja, hogy „a közigazgatási

²⁶ Concha e munkájának megjelenésétől számítják a közigazgatási bírászkodás kérdésével foglalkozó hazai szakirodalom kezdetét. Vö. Nagy Péter: A közigazgatási bírászkodásról szóló szakirodalom 1945-ig. *Glossa Iuridica*, IV. évf. (2018) 3–4. 282–296.

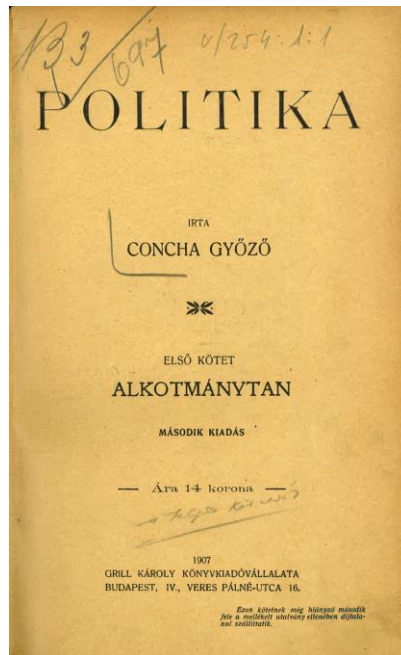
²⁷ Concha Győző: *A közigazgatási bírászkodás az alkotmányosság és az egyéni jogokhoz való viszonyában...* 30-31.)

²⁸ Uo. 33.

²⁹ Uo. 35.

³⁰ Uo. 100-101.

bíráskodást mint a törvényhozás és végrehajtás közti harmoniának [a] betetőzését” lehet felfogni, mely az alkotmányos állam „mindennapi életében” teremti meg az összhangot.³¹ Végző konklúzióként kijelenti: „Az állami souverainitásnak az alapjogok általi korlátozása, a modern alkotmányos állam ez egyik fő oldala, már alapjában megváltoztatá a modern állam jellegét, még inkább fogja azt tenni a közjogok bírói védelme, az államot egyszerű uralmi, hatalmi szervből, önmagát mérséklő, magát egyéneiben élőnek, ezeket magával egyenlő becsűnek tudó és a bíróság által ilyennek is akaró jogi uralommá alakítva.”³²

3. Concha fő állambölcseleti művének címlapja (Első kiadás: 1895)

Szűk két évtizeddel később, az 1895-ben megjelent *Politika* című fő műve első kötetében változás történik a fogalomhasználatban.³³ A „jogi állam” terminus technicus helyett a napjainkban is használatos főnévi változat kizárólagos alkalmazására kerül sor a könyvben, ahol megismétli korábbi álláspontját, kiegészítve egy további szemponttal. Concha szerint a jogállam egyszersmind „laikus államot” is jelent, mely az „államtagok” számára garantálja a vallásszabadságot és a politikai jogegyenlőséget, illetve a vallással és egyházzal szembeni szuverenitá-

³¹ Uo. 102.

³² Uo. 122.

³³ Concha Győző: *Politika*. I. köt. *Alkotmánytan*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 1895.

sát: „A jogállam [...] magát a vallástól s egyes egyházaktól függetleníti. [...] Mint a véges világban, külső eszközökkel működő hatalom elhatározásaiban önalkotta, tehát forrásukat tekintve, világi indokok által vezetetti s a vallást az állami jogszabályok, intézmények megalkotásánál csak annyiban veszi tekintetbe, amennyiben saját véges szempontjából szükségesnek látja.”³⁴ Concha elméleti megközelítéséről megállapítható, hogy kapcsolódik a korszak dominánsnak tekinthető formális jogállamiság eszméjéhez. Friedrich Stahlhoz és Otto Mayerhez hasonlóan a törvény, a közigazgatás és az egyén közötti rendezett viszony, valamint jogvédelem együttesen jelenti számára a jogállamiság lényegét.³⁵

A 19. század közepétől a jogállam-eszme és -fogalom megjelenése, majd szerveződése a magyar jog-, állam- és politikatudományi irodalomban megteremtette az elmélet és gyakorlat termékeny egymásra hatását. A teoretikus gondolkodók, illetve a gyakorló jogászok, politikusok egyaránt fontos szerepet játszottak abban, hogy a korabeli európai tendenciákat követve, azokra reflektálva, konkrét közjogi minták átvételét javasolva, vagy akár új, originálisan „magyar” megoldásokat teremtve elmélkedjenek a jogállam és joguralom kérdéséről. A Csemegi Károly, Kautz Gyula és Concha Győző nevével fémjelzett interpretációs megközelítési mód, mely a modern jogállam elengedhetetlen attribútumának tekintette a közigazgatási hatóságok által okozott egyéni jogsérelmek független bíróság általi jogorvoslását, a korabeli Magyarország jogállami intézményrendszerének megteremtésében elvülhetetlen jelentőséggel bírt. Ma sem vélekedünk másképp a törvények uralmáról és alkotmányosságáról, a jogbiztonság elvéről, az állami cselekvés kiszámíthatóságáról, mint bő száz évvel ezelőtt. És hasonlóan gondolkodunk az alapjogok elismeréséről és garantálásáról, a hatalmi ágak megosztásának jogállami viszonyok közötti érvényesüléséről, a törvényhozás és a közigazgatás döntéseinek bírói felülvizsgálhatóságáról, az alkotmány- és közigazgatási bíráskodásról, a bírói függetlenségéről, a jogorvoslati jogosultság elvéről és a sort tovább lehetne folytatni. Mindezekből egyértelműen kiderül, hogy a magyar jog-, állam és politikatudományi irodalom – zömmel jogász végzettségű – képviselői a jogállamiság fogalmának normatív tartalmat tulajdonítottak és benne a modern magyar állam megteremtésének politikai eszményét látták.

³⁴ Uo. 331–332.

³⁵ Concha az első világháború kitörésének évében a Magyar Jogászegyletben tartott előadássorozat zárószónokaként is megemlíti az alkotmányvédelem fontos intézményeként a közjogi bíróságot: „Az alkotmányvédelemnek a közigazgatás körében kétségkívül legfontosabb orgánuma a bíróság és főleg a közjogi bíróság.” (Concha Győző bizottsági elnöki záróbeszéde. In: A közigazgatás reformja. A Magyar Jogászegylet Közjogi és Közigazgatási Jogi Bizottságában 1914. évi január és február havában tartott előadás-sorozat. *Magyar Jogászegyleti Értekezések*, VIII. köt. /1914/ 57. füz. 180.)

A paralel oktatási rendszer fenntarthatatlansága – különös tekintettel napjaink vallásközi és identitásbeli iskolai konfliktusaira*

Szuromi Szabolcs Anzelm, O. Praem.

tanszék és kutatóközpont vezető egyetemi tanár,
Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest

A II. Vatikáni Zsinat *Gravissimum Educationis* kezdetű deklarációja a keresztény nevelésről 1965-ben kihangsúlyozza, hogy: „(...) Minden embernek – bármilyen fajhoz, társadalmi osztályhoz vagy korosztályhoz tartozzék –, személyi méltósága folytán elidegeníthetetlen joga van a neveléshez, amely megfelel élete céljának, alkalmazkodik egyéni képességeihez, neméhez, az adott kultúrához és a nemzeti hagyományokhoz, ugyanakkor nyitott a testvéri kapcsolatra más népekkel, és így a valódi egységet és békét szolgálja a földön. Az igazi nevelés az emberi személyt formálva szem előtt tartja a végső célt, s egyúttal a társadalom javát is, melynek az ember tagja, s melyben felnőttként a feladataival szerepet vállal (...).”¹ Az elmúlt három évtizedben számos elemzés foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy az állami, magán- és egyházi iskolarendszer jelenlegi keretei képesek-e megfelelő garanciát biztosítani, hogy a vallásszabadság első generációs emberi jogi alapelveinek érvényesülését az intézményesített oktatás és nevelés keretében garantálják.² Eközben a társadalom tagjainak felfogása fokozatosan változik a klasszikus – stabil – értékekkel szemben, elutasítva azokat, mint ‘elavult’ gondolkodási elveket. Sőt, egyre erősödik a szándék, hogy az egyének saját, rájuk hagyományozott vallási meggyőződésére, és annak értékeire, élet-

* Ez a tanulmány a *Collegio S. Norberto*-ban (Róma) készült, és kiegészítésre került a *Wilmington Community of St. Michael's Abbey of the Norbertine Fathers*-ben (Los Angeles, CA), valamint az *Universidad de Las Palmas Jogi Karán* (Las Palmas). A szerző problémafelvetése magyar nyelven eredetileg a *Iustitia duce, caritate comite – Válogatott tanulmányok Erdő Péter bíboros, prímás-érsek 70. születésnapjára* (szerk. Kuminetz G.; Budapest 2022) kötetben jelent meg (572–579). A jelen munka ennek, az újabb nemzetközi tudományos szimpóziumokat és tudományos elemzéseket figyelembe vevő átdolgozott változata

¹ *Conc. Vaticanum II* (1962–1965), Sessio VII (28 oct. 1965), *Declaratio de educatione christiana*. Conciliorum oecumenicorum decreta, Bologna, ³1973 (továbbiakban: COD) 959–968, Art. 1: 960.

² Imoda Franco: *La Qualità come dimensione della Ecclesiastica in Educatio Catholica*. Congregazione per l'Educazione Cattolica III/3. (2018) 63–77.

módjukra, kultúrájukra is jelentős – azt alapvetően megváltoztató – hatást gyakoroljanak, és mindezeket az intézményekből és a közéletből is kiiktassák.³

Ez hangsúlyosan érinti a tanítás és az oktatás intézményes formáit is.⁴ Egyfelől tény, hogy rendszeresen jelennek meg újabb állásfoglalások azokról a megkívánt körülményekről, amelyek elősegíthetik a vallásszabadsághoz való jog kiteljesedését a jelenlegi komplex oktatási rendszerekben. Másrészről pedig számos olyan tudományos elemzés és áttekintés is napvilágot lát, amely a katolikus oktatási rendszer munkájának – a jelenlegi körülmények között is – pozitív és virágzó formáját igyekszik alátámasztani, felidézve a felekezeti oktatási rendszer történetének nagy időszakait és eszméit. Sajnos ez utóbbi, jó szándékú tanulmányok tartalma – figyelembe véve a legtöbb ország kortárs szokásait és újabb jogi szabályozását – nagyon távol áll attól a valóságtól, amely az oktatási rendszer mindennapi helyzetében ténylegesen megtapasztalható és megvalósítható. Bármennyire is sajnálatos, de a katolikus oktatási rendszer legutolsó reneszánsza ténylegesen csak rövid ideig tartott. Utoljára 1990 és 2005 között tudott általánosságban versenyképes – katolikus hívő alternatívát felkínáló – rendszerként működni.⁵ A felekezeti oktatási intézmények mozgásterét – akár az USA-beli, akár az EU által elfogadott irányelveket vagy normákat, és azoknak a legtöbb államban és országban történő jogi adaptálását vizsgáljuk – tartalmi kérdésekben is egyértelműen és folyamatosan szűkül, amellyel ellehetetlenül a vallási identitás hiteles és intézményes átadásának a lehetősége (amelyet még ‘elidegeníthetetlen jogként’ tételezett a *Gravissimum Educationis* 1965-ben).

A vallásszabadság megvalósításával kapcsolatos konfliktusok jelenleg az oktatási rendszer minden szintjén erőteljesen jelen vannak. Ezért olyan új – a 18–19. században felmerült problémák kezelésére kidolgozottaktól eltérő – megold-

³ Vö. pl. Szuromi Szabolcs Anzelm: *Erények vagy értékek? A teremtett világ megőrzésének egy lehetséges értelmezése*. Isten dicsősége – A teremtés szépsége: Teológiai tanulmányok (szerk. Puskás Attila, Perendy László, Lévai Ádám) [Varia Theologica 11.] Budapest, 2020. 249–260.

⁴ Vö. Szuromi Szabolcs Anzelm: *The Epoch of Crisis of the Classical Categories*. Europe in a World in Transformation (szerk. Vizi E. Szilveszter, Kucsera Tamás Gergely) [Conference at the Hungarian Academy of Sciences, 14th-16th December 2006] Budapest, 2008. 165–171.

⁵ Zenon Grochowski: «*Ex Corde Ecclesiae*». *Stimolo per la fioritura dell'insegnamento superiore cattolica*. Path, 14. (2015/1) 9–22.; Iñigo Martínez-Echevarría: *L'essenza della relazione tra università cattolica e autorità ecclesiastica*. *Profili giuridici nei discorsi di Giovanni Paolo II e Benedetto XVI*. Path, 14. (2015/1) 37–52.; Margherita Maria Rossi: *Un sapere per il bene dell'umanità*. *Annotazioni sulla Costituzione apostolica Ex corde Ecclesiae*. Path, 14. (2015/1) 95–115.

dásokat tesz szükségessé, amelyek megfelelő és elfogadható válaszokat képesek nyújtani a 21. század kihívásaira.⁶

Az iskolai konfliktusok különböző típusai

Az iskolai konfliktusok számos körülménytől és személyes jellemzőtől függhetnek. Ezek alapján – különböző szempontok szerint rendezve – többféle csoportosítás lehetséges.⁷ Ezeket a felsorolásokat figyelembe véve a következő kombinált okokra szeretném felhívni a figyelmet:

- a) azok, amelyek az életkortól és az iskolarendszer szintjétől függenek;
- b) személyes kulturális örökség;
- c) érettség;
- d) személyes képességek;
- e) a kitartás képessége;
- f) korábbi – már megtanult – ismeretek;
- g) személyes érdeklődés;
- h) az aktivitás vagy passzivitás mértéke;
- i) személyes motiváció;
- j) társas vagy visszahúzódozó attitűd;
- k) az otthoni és az iskolai (vagy annak keretei kötött folyó) oktatás és nevelés közötti konfliktusok;
- l) személyes konfliktusok;
- m) ideológiai konfliktusok;
- n) politikai konfliktusok (a tanulók iskolai végzettségének, érettségi szintjének és életkorának megfelelően);
- o) intellektuális konfliktusok;
- p) konfliktusok tudományos viták következményeként;
- q) generációs konfliktusok;
- r) elméleti konfliktusok (az eltérő gondolkodásmódból és módszerből adódóan);
- s) és végül azok a konfliktusok, amelyek az eltérő vallási meggyőződésen alapulnak.

Ez a lista azokat az okokat tartalmazza, amelyek az oktatási rendszer bármely szintjén és bármely formájában megjelenhetnek. Természetesen az ideológiai, politikai és intellektuális konfliktusok főként a középiskolai és leginkább az egyetemi oktatásra jellemzőek, ugyanígy a tudományos viták miatti konfliktusok

⁶ Részletesen vö. Szuromi Szabolcs Anzelm: *Religious Education of the Catholic Church, since the 18th century from canonical and ecclesiastical law aspects*. Archiv für katholisches Kirchenrecht 188. (2021) 4–15.

⁷ Részletesen vö. Martin Bentley: *Conflict Resolution in Schools: Quicker peace and service*. Cambridge, Mass. 1996.

is. Láthatjuk, hogy a konfliktusok egy része alapvetően az egyén személyiségétől, más része az egyén képességeitől függ. Fontos szerepe van azonban egy bizonyos identitás, hagyomány, a családon belül elsajátított, generációról generációra továbbadott gondolkodás- és viselkedésmód követésének is (és az azzal konfrontálódó oktatás eredményeként bekövetkező konfliktusoknak).⁸ Itt szükséges megemlíteni azokat a különböző értékeket, amelyek a családban, a szűkebb ismeretségi körben, az iskolai – vagy más – közösségekben, illetve a tágabb társadalmi környezetben válnak ismertté a diák számára. Azok a konfliktusok, amelyek eltérő vallási meggyőződésen alapulnak, alapvetően ez utóbbi csoportba tartoznak.

A vallási örökség mint az iskolai konfliktusok lehetséges forrása

A vallás létezése egyidős az emberiséggel. A különböző emberi közösségek vallási meggyőződése a történelem kezdete óta napról napra meghatározza kultúrájukat.⁹ Ezért ez a lényegi tulajdonság nemcsak a mindennapi életre, a gondolkodásmódra, általában a társadalmi kapcsolatokra és struktúrákra gyakorolt erős hatást, hanem különösen az otthoni oktatásra, sőt annak intézményesített rendszerére is (vö. iskolai képzés).¹⁰ Ezért a ‘Szent’ iránti személyes hozzáállás minden ember természetes tulajdonsága, amely tulajdonság a saját lelkiismeretben gyökerezik. Nem véletlen tehát, hogy a vallásszabadság a 18. században az első generációs emberi jogok egyikévé vált.¹¹ Az ismeretek elsajátítása már az ókorban is a családi kötelességekhez tartozott, a vallási szokások és örökség megismertetésével együtt, és ezt egészítette ki néhány ‘iskola’, amely egy-egy filozófia-, retorika- vagy vallástanár köré csoportosult.¹² Az európai közoktatás szervezett formája a katolikus iskolákkal kezdődött, amelyek egészen a 16. századig uralták ezt a területet, amikor is láthattuk, hogy ez a rendszer Európában keresztény oktatássá alakult át. E folyamat révén nemcsak az állam és az egyház kapcsolatának különböző modelljei kristályosodtak ki, hanem a vallásszabadság, mint az emberi méltóság egyik legemblematikusabb kifejeződése is erős alapot

⁸ Nana Afia Amponsaa Opoku-Asare – Harriet Takyi – Margaret Owusu-Mensah: *Conflict Prevalence in Primary School and How It Is Understood to Affect Teaching and Learning in Ghana*. SAGE Open, (July-September 2015) 1–11.

⁹ Antonio María Rouco Varela: *El derecho a la educación y sus titulares, ¿de nuevo en la incertidumbre histórica?* Ecclesia et Ius. Escritos de derecho canónico y concordatario (szerk. Rouco Varela, A. M.) [Studia Canonica Matritensia 1.] Madrid, 2014. 339–365, különösen 340.

¹⁰ Szuromi Szabolcs Anzelm: *Bevezetés a katolikus hit rendszerébe*. Budapest, 2014. 13.

¹¹ Vö. Szuromi Szabolcs Anzelm – Ferenczy Rita: *Kérdések az állami egyházjog köréből*. [Bibliotheca Institutii Postgradualis Iuris Canonici Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae III/17.] Budapest, 2014. 5. 45.

¹² Részletesen vö. Peter Brown: *The World of Late Antiquity*, London, 1971.

kapott.¹³ Ez az átalakult társadalmi és jogi helyzet új koncepciót igényelt a polgárok saját vallási meggyőződésük szerinti oktatáshoz való jogának védelmére, anélkül, hogy az állam beavatkozna a vallási kérdésekbe (vö. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata [26. cikk, 1. bekezdés], valamint az Európai Konvenció Kiegészítő Jegyzőkönyve [1952. május 30.; 2. cikk]).¹⁴ A *II. Katolikus – Ortodox Fórum* (2010. október 22.) a zárónyilatkozatában többek között kiemelte, hogy „A fórum résztvevői úgy vélik, az uralkodó egyházi vagy állami és egyházi szerep nem eredményezhet jogi megkülönböztetést a többi egyház és a kisebbségi vallási csoport tagjai vonatkozásában, akiknek vallásszabadságát teljes mértékben garantálni kell, beleértve bármely, a hitük megvallásának jogát a személyes szabadságot tiszteletben tartó eszközt.”¹⁵

A kérdés sajátos megnyilvánulása az egyetemeken

A felsőoktatás szintjére összpontosítva, fel kell idézni az európai egyetemi rendszer kialakulását. A történeti kutatás az elmúlt két évtizedben fokozatosan feltárta, hogy mennyire összetett volt az a folyamat, amely a 11. század utolsó évtizedei és a 13. század első évtizedei között az egyetemek létrejöttét eredményezte.¹⁶ Ezek az új tudományos eredmények nélkülözhetetlenek az európai típusú egyetemi intézményrendszer működésének pontos megértéséhez, és a jelenlegi helyzet megfelelő értékeléséhez. Jelentősnek kell neveznünk azt a tényt, hogy azok az egyetemek is pápai elismerést nyertek az érett középkorban, amelyeket uralkodók alapítottak.¹⁷ Látható az is, hogy milyen hatással volt erre a rendszerre a reformáció korszaka, amely által a felsőoktatás jóval sokoldalúbbá vált. A francia oktatási rendszerre a francia forradalom első időszakában – 1789–1790 – katasztrofális hatást gyakorolt, és Bonaparte Napóleon (†1821) volt az,¹⁸ aki hely-

¹³ Antonio María Rouco Varela: *El derecho a la educación, ¿de nuevo a debate?* Ecclesia et Ius. Escritos de derecho canónico y concordatario, 389–409.

¹⁴ Uo. 342.

¹⁵ II Catholic – Orthodox Forum: *Communiqué. Church and State relations: from Historical and Theological Perspectives*. [Atti del II Forum Europeo Cattolico – Ortodosso, Rodi, Grecia, 18-22 ottobre 2010], Bologna, 2011. 215–221, különösen 217 (n. 3).

¹⁶ Manlio Bellomo: *Il Medioevo e l'origine dell'università*. Medioevo edito e inedito I. Scholae, Universitates, Studia (szerk. Bellomo, M.), [I Libri di Erice 20/1.], Roma, 1997. 15–30.

¹⁷ Szuromi Szabolcs Anzelm: *La fondazione delle università nel medioevo e le particolarità dell'insegnamento universitario*. Folia Theologica et Canonica, III. (25/17) [2014] 123–134.

¹⁸ Vö. Szuromi Szabolcs Anzelm: *La relation entre Napoléon Bonaparte (†1821) et l'Église catholique, notamment en ce qui concerne ses conversations personnelles avec le pape Pie VII (1800-1824), selon le journal de Napoléon et les documents des Archives secrètes du Vatican*. [Videoconference of Theology and Canon Law XVI.] Budapest – Paris – Roma [2021. február 27.].

reállította az összeomlott iskolarendszert Franciaországban.¹⁹ Ezzel együtt, a szekularizáció eredményeként a felsőoktatás is átalakult világszerte.²⁰ Ugyan a legelső kifejezetten katolikus egyetemet 1425-ben alapították Leuven-ben,²¹ azonban az úgynevezett ‘katolikus egyetemi’ hálózatot a 18. század végén és a 19. század elején hozták létre, éppen a vallási identitás védelmének garanciájaként, a tudományos oktatás keretein belül.²²

A fent említett keretek megváltozásával a modern korban az egyetemi oktatás három egymással összefüggő, de párhuzamosan létező rendszere alakult ki, amelyek ma is meghatározóak: az állami, a magán- és az egyházi felsőoktatás. Ezen különböző rendszereken belül – amelyek alapvetően a felvilágosodás mozgalmának hatásaként és ellenhatásaként szerveződtek meg – az oktatási és nevelési konfliktusok különböző formáit és intenzitását találjuk.

A vallási meggyőződésen alapuló oktatási konfliktusok megoldására három alapvető elv létezik: 1) *vallásszabadság*; 2) a *vallási identitás megőrzéséhez való jog*; 3) és a *vallási identitással szembeni tolerancia*. Mindazonáltal joggal merül fel a kérdés, hogy mindhárom alapelv egyszerre alkalmazható-e, és mindhárom rendszerben megvalósítható-e? Erre az alábbi válaszok adhatók, a különböző rendszerek és esetek körültekintő mérlegelése után:

- a) néhány általános (közös) vallási alapelv vonatkozásában – amelyek minden nagyobb vallásban megtalálhatók – a válaszunk igenlő lehet;
- b) a részletesebb – sajátos – vallási tanítás tekintetében válaszunk a legtöbb esetben nemleges.

Lehetséges megoldások

A II. Vatikáni Zsinat *Gravissimum Educationis* kezdetű deklarációja 1965-ben világosan rögzíti:

“(…) A szülőknek, akiknek elsődleges és elidegeníthetetlen joguk és kötelességük gyermekeik nevelése, valódi szabadságot kell élvezniük az iskolaválasztásban. Következésképpen a közhatalomnak, amelynek kötelessége az állampolgárok jogainak megóvása és védelme, gondoskodnia kell arról, hogy az osztó-igazságosság érdekében az állami támogatásokat úgy folyósítsák,

¹⁹ Vö. Bernard Ardura – Gérard Cholvy – Louis-Marie Billé : *Le Concordat entre Pie VII et Bonaparte*. Paris, 2001. 17–21.

²⁰ *A szekularizáció természetéről és hatásáról*, vö. Brian D. Weigelt: *Understanding the Impact of Secularism Within the Liberal International Order*. Journal of Church & State, 61/1. (2019) 106–123, különösen 108–110.

²¹ Jo Tollebeek – Liesbet Nys: *The city on the hill: a history of Leuven University 1968–2005*. Leuven, 2006.

²² Szuromi Szabolcs Anzelm: *Religious Education of the Catholic Church, since the 18th century from canonical and ecclesiastical law aspects*. Archiv für katholisches Kirchenrecht 188. (2021) 4–15.

hogyan a szülők valóban szabadon, lelkiismeretük szerint választhassák meg a gyermekeik számára kívánt iskolát (...).”²³

Természetesen ez a kijelentés általánosságban igaz minden vallási meggyőződésre, azok megőrzésére és védelmére az oktatás során. Ugyanakkor azonban jelzi a vallási alapon felmerülő oktatási konfliktusok megoldásának elsődleges elvét is, amely nem sértheti – a vallásszabadsághoz való alapvető emberi jog fényében – a tanulók által öröklött vallási hagyományt. Ezért az ilyen típusú konfliktusok lehetséges megoldásának összhangban kell lennie a konkrét – elismert – vallási hagyományokkal. Ugyanakkor mindez függ az adott oktatási rendszertől és annak kategóriáitól is. A felsőoktatás tekintetében szem előtt kell tartanunk annak különböző modelljeit és azok speciális kategóriáit: pl. német rendszer, francia rendszer, spanyol/olasz rendszer, magyar rendszer. Mindazonáltal legkevesebb négy alapvető megoldás létezik, amelyek segítségével a kialakult konfliktushelyzeteket legalábbis enyhíteni lehet:

- a) a tanulók személyes vallási örökségének tolerálása a különböző tantárgyak tananyagában és azok magyarázatában, anélkül, hogy a tanár a saját vallási identitását megtagadná (ezt nevezik hagyományosan kölcsönös tiszteltetnek);
- b) a ‘csapatmunka’ formájának alkalmazása a feladatmegoldásban, különösen a kutatómunkát illetően (pl. a felsőoktatáson belül);
- c) a nemzetközi mobilitás, amely lehetővé teszi más kultúrák, gondolkodásformák, vallási meggyőzések megismerését, és lehetőséget teremt az együttműködésre egy közös tudományos vagy tudományos cél elérésében anélkül, hogy a hallgató elveszítené saját vallási identitását;
- d) vallásközi párbeszédet folytató ‘Diákegyesület’ (*Student Society*) létrehozása az iskolában – az oktatási szintnek megfelelően –, amely lehetőséget biztosít a tanulók számára egymás különböző vallási hagyományainak megismerésére és megbecsülésére.

A fent felsorolt megoldások mellett további lehetőségek is alkalmazhatók, figyelembe véve az oktatási rendszer sajátosságait és a diákok egyéni vallási meggyőződését.²⁴

A megoldások korlátai

Az oktatás történetének leírása és a jelenkori iskolai konfliktusok bemutatása – beleértve azok lehetséges megoldásait is – világosan megmutatja a lehetséges

²³ *Conc. Vaticanum II* (1962-1965), Sessio VII (28 oct. 1965): *Declaratio de educatione christiana*. COD 963.

²⁴ Részletesen vö. *Congregazione per l’Educazione Cattolica: Patto educativo globale* (Instrumentum Laboris), Cinisello Balsamo 2019.

megoldások korlátait, különösen a diákok vallási meggyőződésén alapuló konfliktusok megoldása terén. Ezek a következők:

- a) a tanuló vallási identitása megsértésének állandó veszélye;
- b) a különböző vallások eltérő tolerancia- és érzékenységi szintje;
- c) a kiegyensúlyozatlan tolerancia a vallási identitás megsértését jelenti;
- d) a konkrét megoldások veszélye (amelyek átlépik a határokat): a – véletlenül vagy szándékosan – okozott *hitközömbösség* előmozdítása.

A vallási meggyőződésen alapuló iskolai konfliktusok kezelésének lényege ennél fogva az, hogy annak a vallási identitáson kell alapulnia, amelyet tolerálni és védeni kell.

Következtetések

A vallási szféra és az egyes egyházakhoz, felekezetekhez stb. tartozó hívek tevékenysége alapvető hatással van a konkrét társadalom, mint az emberek közössége, emberi értékeinek kialakulására. Ezek a szempontok kellően alátámasztják azt az alapelvet, hogy a vallási identitás különleges védelemre szorul.²⁵ Az is világos – a szekularizmus hatásaként²⁶ – hogy a Katolikus Egyház és a többi keresztény felekezet a társadalom átalakulására egy párhuzamos oktatási rendszer kialakításával válaszolt – az állami oktatási rendszerrel szemben –, annak érdekében, hogy minden szinten biztosítani tudja a saját vallási meggyőződésén alapuló, intézményesített tanítást. Mindazonáltal ez a párhuzamos rendszer az elmúlt másfél évtizedben számos országban – elsődlegesen Európában – egyre sérülékenyebbé vált, különösen a vallásszabadság 'újraértelmezése' (vö. 'poszt-szekularizmus') miatt.²⁷ Ugyanakkor az is világossá vált a második világháború után, hogy az úgynevezett párhuzamos oktatási rendszerek komoly feszültségek forrásává válhatnak a társadalmon belül, és nem érik el az eredetileg kitűzött célt, vagyis a konkrét vallási meggyőződés széleskörű, hiteles átadását.²⁸ Úgy tűnik tehát, hogy ez a rendszer – amelyet elsősorban az egységes kereszténység széttoresztettségének, illetve a felvilágosodás hatásaként elterjedt szekularizációnak az orvoslására alakítottak ki – a 21. század gyorsan változó körülményei és

²⁵ Vö. Bernard Munono Muyembe: *Le bien commun et la diaconie: service de l'Église dans la société. Possibles formes de coopération en vue d'un bien-être intégral de la personne humaine*. Church and State relations (2011) i. m. 191–198.

²⁶ Weigelt (2019), 112–114.

²⁷ Luca Mavelli – Fabio Petito: *Towards a Postsecular International Politics*. Towards a Postsecular International Politics: New forms of Community, Identity, and Power (szerk. Luca Mavelli et al.), New York, 2014. 2.

²⁸ Vö. William J. Bausch: *The Parish of the Next Millennium*. Mystic, CT. 2000. 7–34.

feltételei között nem képes megvédeni az önálló vallási identitást.²⁹ A vallási meggyőződéssel kapcsolatos számos iskolai konfliktust mérlegelve, amelyek mindhárom fő oktatási rendszerben (állami, magán, egyházi) felmerülnek, szükséges az egyházi oktatás néhány korábbi intézményes formájának újragondolása³⁰ – a létező párhuzamos rendszer egyre nehezebb fenntartása helyett – a saját egyházi struktúráján belül (pl. plébániai rendszer³¹), ahol az emberek szabadon ismerhetik meg – korosztályuknak megfelelő szinten – egyházuk, felekezetük, stb. tanítását, saját hitük és hagyományaik alapján.³² Így képesek lesznek vallási identitásuk helyes megélésével és az ehhez kötődő maradandó – erényekre épülő³³ – értékeikkel környezetük és az egész emberi társadalom gazdagítására.

²⁹ Szuromi Szabolcs Anzelm: *Interfaith Conflicts and Possible Solutions Among Different Religious Heritages*. Pázmány Law Review 7/1. (2022) 51–58.

³⁰ Vö. Szuromi Szabolcs Anzelm: *Nouvelles formes possibles du système éducatif catholique et transmission institutionnelle de l'identité catholique parmi les conditions sociales changées du XXIe siècle*. [Videoconference of Theology and Canon Law XVII.] Budapest – Tours – Roma [2021. március 4.].

³¹ Bausch (2000), 157–165.

³² Vö. pl. Szuromi Szabolcs Anzelm: *How the Catholic Church can transmit the truth that is convincingly appropriate to the different fields of science at different levels of education* (Los Angeles, CA: May 15th 2021).

³³ Szuromi (2020), 259–260.

A „szombat” időszerű üzenete

Gaál Botond

teológus, ny. egyetemi tanár, Debreceni Református Hittudományi Egyetem,
Debrecen

A zsidóság és a keresztyénség szombatja

A *szombatot* mint olyat, többnyire a zsidóság ünnepének tekintik, ami igaz is, de az is valóságos tény, hogy – bár más értelmezéssel –, de a *szombat* fogalma és gyakorlata elsősorban a keresztyénség révén ivódott bele az európai kultúránkba. Nem a keresztyénség találta ki a hét napos hetet, hanem azt a zsidó vallásból hozta magával örökségként. A zsidóság vallási életében jelentős szerepet játszott a teremtéstörténet, amely szerint Isten a mindenséget hat nap alatt teremtette és a hetedik napon megpihent. Ez a hetedik nap lett az „Úr napja”, a *szombat*, mert „megáldotta és megszentelte” azt (1Móz 2,3). A héberben ez a hetedik nap a *sabbát* volt, amely *szünetet, megszűnést, megpihenést* jelent.¹ Mózes tízparancsolatos törvényének negyedik rendelkezéséből tudjuk, milyen fontos szerepet töltött be a *szombat* a zsidó vallásos életben. Ez szabta meg az élet ritmusát. A keresztyénség ezt a ritmust vette át és vitte tovább, de az „Úr napjává” Krisztus feltámadásának ünnepét tette, a hét első napját. Ez lett a *vasárnap*. Egy olyan nap, amelyen meg kell pihennie az embernek minden tevékenységétől, hogy az élete rendben folyjék. Ami a zsidóknak a *szombat* volt, az a keresztyéneknek a *vasárnap* lett. Másképpen kifejezve, a keresztyénség *szombatja* a *vasárnap*.

Ez egy kedves, mesés, vallásosan szép történetnek tűnhet, ám világtörténeti jelentősége van, és mondanivalójának mélységét illetően még ma is mellőzhetetlen tanulságokat rejt. A keresztyénség ma is komolyan veszi a *szombat* eredeti jelentését. A Tízparancsolat lényeges részéről van szó! Nézzük meg közelebbről, hogyan szól a *Negyedik parancsolat*. A 2Móz 20,8-11

¹ A héber *sabbát* szó a zsidó vallási életben a hét hetedik napját jelentette, a *megpihenést, a munkától való távolmaradást*. A nyelvészek szerint a magyar nyelvbe a korai újjörög *szambato* szóból jött át, és lett a neve *szombat*, de ez már a hét hatodik napja lett. A hetedik nap, azaz a megpihenés napja, az Úr napja a keresztyén kultúrában a *vasárnap* lett, mert a *szombat* után ez következett, és ez már a hét első napjának számított, azaz Krisztus feltámadása ünnepének. A hét napjainak nyelvi kialakulása és értelmezése az európai népek körében a magyartól eltérően ment végbe, de az eredeti *sabbát* szinte valamennyi nyelvben a hatodik nap lett, mint pl. a németben a Samstag.

versekben ez áll: „Emlékezz meg a nyugalom napjáról, és szenteld meg azt! Hat napon át dolgozz, és végezd mindenféle munkádat! De a hetedik nap a te Istenednek, az Úrnak nyugalomnapja. Semmiféle munkát ne végezz azon se te, se fiad, se leányod, se szolgálád, se szolgálóleányod, se állatod, se a kapuidon belül tartózkodó jövevény. Mert hat nap alatt alkotta meg az Úr az eget, a földet, a tengert és mindent, ami azokban van, a hetedik napon pedig megpihent. Azért megáldotta az Úr a nyugalom napját, és megszentelte azt.”

A bibliai leírások alapján röviden és összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy Mózes Izrael népéből a törvényadással teremtett nemzetet. Így vált a nép egységes közösséggé. Ezeknek a törvényeknek a magva, lényege a Tízparancsolat. Ebből idéztünk. Mózes a Tízparancsolattal kezdte, aztán a gyakorlati élet során ez bővült sok-sok részlettel a dolgok természete szerint. Majd lett belőle öt nagy „könyv”, amelyeket együtt Tórának szoktunk hívni. A Biblia ezzel a mózesi öt könyvvel kezdődik. A törvény és a belőle kifejlődött szabályrendszer egységes néppé formálta a zsidóságot. Ezt a Mózes által véghez vitt törvényadást a zsidó nép később is olyan alapnak tekintette, amelyre építhetett mind vallási, mind pedig társadalmi szempontból.² Ez a sokrétű és ezerágú szabályrendszer képezte a fejlődésük alapját. Láttuk, miképpen virágzott föl Izrael a rendezett állami élete következtében. Jelentős királysággá fejlődött. A vallásos zsidó ember ebből a törvényrendszerből élt és ebből él ma is, ugyanakkor a keresztyénség is örzi ennek a mélységes szellemi erőnek az alapvető és ma is alkalmazható tanításait. Mi most ebből az összetett társadalmi és erkölcsi törvényrendszerből kiragadunk egyetlen részletet és föltárjuk mindmáig érezhető hatását, s ennek levonjuk a tanulságait.

Az emberi életnek van szabályos ritmusa

Nyilvánvalóan látható az imént idézett *Negyedik parancsolatból*, hogy Mózes is a hatnapos teremtéstörténetre hivatkozik, és ennek kapcsán említi a nyugalom napját. Így együtt a hét nap jelenti az élet ritmusát. Ez biztosítja mind a társadalmi működés, mind a személyes munkálkodás és közélet helyes mederben folyását. Az emberi életnek tehát van időbeli szabálya is. Mindennek megvan a maga rendelt vagy megszabott ideje – figyelmeztet a Prédikátor könyve (Préd 3,1–8). Másképpen és általánosabban ezt úgy fejezhetjük ki, hogy mindennek megvan a rendje. Amint látjuk Mózes törvényéből, a teremtő Isten megpihenésének is az az értelme, hogy az ember az Isten által megszabott rend szerint éljen. Ezért rendeli számára a hetedik napot pihenőnapul, amikor sem ő,

² A mózesi törvények szövege, pontosabban a Mózesnek tulajdonított törvényrendszer szövege elég pontosan fennmaradt, és úgy az időszámításunk kezdete táján öt tematikus részre osztották. Ez található a mai Biblia első öt könyveként és szorosabb értelemben ezt nevezik/nevezzük Tórának. A *tóra* szó héberül tanítást, intést, szabályt, törvényt jelent.

sem a házanépe ne dolgozzék, hanem az élet megszabott rendje szerint pihenjen meg. Miért éppen a hetedik napon? Mert valószínűleg ez volt egy olyan közösségi tapasztalat, amely ténylegesen szolgálta az ember javát. Ez lett a rend! Ez volt az optimális időszak a munkálkodásra és a megpihenésre.³ A szombat tehát az emberért van. Miért? Hogy jó dolga legyen ebben a teremtett mindenségben, azaz ez a világ legyen otthona az embernek. A *szombat* gyakorlata már megvolt valamilyen formában Mózes előtt is, tehát az egyiptomi szolgaság idején, de igazából most vált olyan jelentőségűvé, amely az Isten és ember közötti szövetség megújítását és rendbehozatalát jelentette. Az, hogy Isten ezen a napon nyugodott meg, azt jelenti, hogy a szombatot elkülönítette a többi naptól. Egészen pontosan úgy rendelkezett, hogy ezen a napon az ő választott népe nyugodjék meg. Őbenne, azaz megszentelje az ember is ezt a napot, mert ezt a rendet Istentől kapták. A zsidó ember számára az volt a jó és helyes, amit az Úrtól kapott. És fordítva is, amit az Úrtól kapott, az volt jó és helyes. A keresztyének még ennél is tovább mentek. A Zsidókhöz írt levél 4. részének 8–10. versei szerint ez a *szombat* igazából már utal arra a végkifejletre is, amely szerint Isten választott népének egy örök szombatban lesz része, a tökéletes nyugalomban, amely Krisztus által következik majd el. Ezt a gondolatot itt nem folytatjuk, mert egyre szélesedő teológiai fejtegetésekhez vezetne. Visszatérünk a bibliai idők világába, mert a *szombattal* kapcsolatban még tisztáznunk kell néhány fontos dolgot.

Hogy „művelje és őrizze azt”

Az ember a teremtett világhoz tartozik. Maga is teremtmény, és ugyanakkor Isten által felruházott sáfára ennek a mindenségnek. Kap egy küldetést, hogy teremtsen kultúrát, ismerje meg a természet világát, művelje a tudományt. Ezt úgy fejezte ki a bibliai író a maga nyelvén, hogy „uralkodjon” a világon. Ez volt az ember mandátuma. Az „uralkodás” nem túl rokonszenves kifejezés, de ott van a Bibliában, és azt jelzi, hogy egyedül az ember ruháztatott föl olyan értelemmel, amely a kultúrateremtésre őt alkalmassá teszi. Elsősorban az embernek szánt

³ A hét napot csak találgatják. Egyesek szerint az égbolton tapasztalt hét mozgó égitestre utalhat, a Nap és a Hold, valamint az akkor ismert 5 bolygó miatt. Ez nem igen tűnik meggyőzőnek. Azt is tudjuk, hogy a babiloniaknál volt 5 napos „hét”, és ezt a *sabattu* szóval jelölték, de ennek nincs köze a héber *seba* = 7 számnévhez. Ez náluk a Hold járásával van kapcsolatban, mert megfigyelték, hogy minden 7., 14., 21. és 28. nap kötődik a Holdhoz, s ilyenkor kellett a haragvó isteneket kiengesztelni. Az egyiptomiaknál a 10. nap tűnik valamilyen pihenőnapnak. A zsidók ezekhez képest egészen másként fogták föl a hetedik nap értelmét. Ez az emberért volt! – Később, még a 20. században is voltak próbálkozások a hét nap cseréjére, pl. a pihenőnapot a 10. napra tették, de ez a munka-periódus nem vált be, az ember képessége nem volt hozzá elegendő.

képességet mint ajándékot jelenti a világban rejlő végtelen ismeretek feltárására. Ez onnan látszik, hogy az ember azt a másik parancsot is kapja, amikor Isten megteremti az édenkerti környezetét, „*hogyművelje és őrizze azt*” (1Móz 2,15).

A keresztyén felfogás szerint az ember csodálatos képességekkel felruházott lény, akit Isten ajándékoz meg ezekkel a rendkívüli tulajdonságokkal. Az ember képességet kap a tudományra, a művészetre, egyáltalán a gondolkodásra, a közösségi életre, az egymás iránti szeretet gyakorlására. Ha csak a tudományok művelésének képességére gondolunk, mert most csak ezt emeljük ki, akkor azt kell látnunk, hogy az ember fölött mindig ott lebeg az a józanságra intő figyelmeztetés, hogy „az Úr a föld”! A 24. zsoltár 1. versében így olvassuk pontosan: „*Az Úr a föld és ami betölti, a földkerekség és a rajta lakók.*” A szombatnak ez is egyik lényege, tartalmi vonatkozása. Az ember csak sáfár, aki műveli és őrzi azt. Tehát addig számít isteni küldetésnek a „művelje és őrizze” parancs, amíg nem megy túl a neki rendelt határon. Más szavakkal kifejezve, amíg a természet az ember élhető otthona marad. Amíg őrzi! Ez azt jelzi, hogy bár az ember olyan képességeket kapott, amelyek által feltárhatja az ismeretek végtelen sorát, de amikor már olyan területre téved, vagy olyan dolgokat feszeget, amelyek a jó rendet veszélyeztetik, az integritást megbontják, akkor már e határnál meg kell állnia. Ezt az embernek is föl kell ismernie, mert ezt az ítélőképességet is magában hordozza. Gondoljunk itt az egész földet elpusztítani képes atombombákra, az energiaforrások mérhetetlen és gátlástalan kihasználására, a felelőtlen környezetszennyezésre, az indokolatlan abortuszokra, a természetes genetikai szabályok kikerülésére, a termőföldek erejének kemizálással történő és szünet nélküli használatban tartására, a véges mennyiségű elemek mihamarabbi kitermelésére. Ezek már meghaladják az embernek adott mandátum-szabadságot.

Nem szabad tehát túlmenni a határon, mert „az Úr a föld”, hangsúlyozták a zsidók, de ezt átvette a keresztyénség is. A „vigyázzon rá és őrizze” intelem azt jelenti, hogy a természet maradjon az ember élhető otthona. Azt látjuk az Ószövetségben, hogy a *szombattal* kapcsolatos nyugalmat hallatlan széles körben kiterjesztették, még a szántóföldekre is, mert úgy tartották, hogy annak is pihenésre van szüksége, és mivel az „Úr a föld”, ő megadja bőven a hat termő év alatt, amit a hetedik évben elveszítenek. Nem szabad tehát még a földet sem fölöttébb kizsákmányolni, mert Isten nem ezt a rendet szabta meg. Sőt, ezzel egy olyan általános tételt fogalmaztak meg, mely szerint a természetnek is szüksége van a szombatra. A természetnek is van tehát saját rendje és ezt nem szabad megzavarni. A tudományos nyelvezet segítségével ezt úgy fejezhetjük ki, hogy a teremtett mindenségnek van integritása, amelyet nem szabad félretenni vagy figyelmen kívül hagyni. Erre való a szombat szabálya, illetve így függ össze a szombattartás szabálya a „művelje és őrizze” intellemmel.

Mértékletesség és józanság kívánalma

Ha a természetnek is van szombatja, akkor az embernek a természethez való viszonyában mértékletességet kell tanúsítania. Ez az emberi tulajdonság a Bibliában is jelentős szerepet kap. A keresztyénség tudománya, a teológia az etika tárgykörébe sorolja a mértékletességet. Korábban Arisztotelész is foglalkozott ezzel a kérdéskörrel és a mértéktartást határozottan a sarkalatos erkölcsi erények körébe sorolta. Arra gondolhatott, hogy az emberi akaratnak van egyfajta képessége az ösztönök diktálta cselekvés szabályozására. Ezt a keresztyénség is elfogadta azzal a kitételrel, hogy az ember Krisztus által teljesen új belátásra juthat, a gondolkodásmódja megváltozhat. Ez a megváltozott gondolkodásmód olyan erőt kölcsönöz az embernek, melynek folytán képes lesz az emberi ösztönt is egyfajta keretek között tartani és korlátok közé szorítani. Mármint ez az a pont, amikor megértjük, miért kapcsolódhat össze az emberben a mértékletesség és a józanság erénye. Ezt olvassuk az Újszövetségben: „*Annakokáért legyetek mértékletesek és józanok!*” (1Pét 4,7). A mértékletesség tehát egyfajta bölcs magatartássá minősül, mert így az ember a szellemi és lelki erejénél fogva képessé válik a helyes cselekvésre. Ezt jelenti a bibliai józanság kifejezés, amikor is az ember már aszerint cselekszik, miként azt a krisztusi életszabály neki belsőképpen megszabja. Mármint ezt az állapotot az ember ajándékként fogadja el és azért tartja meg, mert megtanulta, hogy a keresztyén ember Krisztus-követővé vált, élete „*a Krisztusé*” (1Kor 3,23). A Heidelbergi Káté, amely nagyon erős hatást gyakorolt a magyar református szemléletre, az első kérdés-feleletében mindjárt ezt tisztázza: „nem a magamé, hanem a Jézus Krisztus tulajdona vagyok!” A világi értelmezés itt az *önuralom* terminust használja, ugyanakkor a keresztyén ember pedig az önmaga és a környezet iránti felelős magatartásra gondol, mégpedig az önmegtartóztatás értelmében. Ez a bibliai józanság értelme.⁴ Úgy él, mint a jó sáfár, akinek számot kell adnia a kapott talentumokról, vagy ismét más kifejezéssel élve, az embernek a kapott kegyelmi ajándékok szerint kell cselekednie. Eszerint kell élnie az életét. A mértékletesség és józanság tehát a keresztyén ember életének egy nagyon erősen összekapcsolt erényévé vált, miként Pál apostol is írja a Filippibeli gyülekezetnek, hogy ő mindenkor tud „megelégedett” lenni és tud „nélkülözni” is. Ezeket a gondolatokat ezzel a híres mondásával fejezi be: „*Mindenre van öröm a Krisztusban, aki engem megerősít!*” (Fil, 4,13). A keresztyén élet tehát a Krisztus követése értelmében vett magatartás, amelynek gyümölcsét Pál apostol így sorolja föl: „*Szeretet, öröm, békesség, nagylelkűség, szívesség, jóság, hűség, szelídség, mértékletesség!*” (Gal 5,22). A mértékletesség tehát az ember szombattartásának egyik módja. Itt már érzékeljük azt is, amit

⁴ A magyar nyelvben a józanságnak van egy másfajta jelentése is, amely az alkoholmentes befolyástól való mentességet jelenti, de mi nem erről beszélünk. Van a két értelmezésben valami átfedés, de most ezt itt nem szükséges tisztáznunk.

jeleztünk tanulmányunk legelején, hogy bár a zsidó *szombat* ünnepe egy apró praktikus rendelkezésnek tűnik, de a világtörténelem meghatározó eseményévé vált, amelyet a keresztyénség is gyakorolt a szombat megünneplése révén, s ez a szemlélet pedig kölcsönös összefüggésben van a mértékletesség intelmével. Ennek a biblikus szemléletnek lesz egy fontos debreceni vonatkozása is, amely az ún. *Debreceni Nyilatkozat* néven vált ismertté világszerte. Erről röviden megemlékezünk a negyedszázados évfordulóján.

25 éve történt a Nagytemplomban

Ami az ember és a természet közösségének témáját illeti, még nem ástunk eléggé mélyre. A Református Egyházak Világszövetsége 1997-ben a Debreceni Nagytemplomban tartotta a hétvéenkénti nagygyűlését. Ezen a résztvevők nagyon komoly figyelmeztetést fogalmaztak meg és tettek közzé a *Declaration of Debrecen* című nyilatkozatban. Ennek egyik paragrafusa éppen azzal a szombat-tartással foglalkozik, amelyről a fentiekben volt szó. Összefoglalóan érdemes megismerni ezt az előrelátó fejezetet, különösen is a jelenlegi történelmi helyzetünkben, amikor az ún. jóléti nyugati világ az energiahordozók hiánya miatt aggódva néz a hideg tél elé a 2022. és a 2023. évek fordulóján.⁵ A világ minden tájáról egybegyűlt református emberek Debrecenben éppen az ember és a természet közösségének szükségességére mutattak rá. Ugyanis új szemléletet igényel ebben a haszonelvű világban a természethez való viszony is. Azonnal az juthat eszünkbe, hogy ennél a pontnál az ember maga kétszeresen is előtérbe kerül. Egyrészt, mert ő maga is a természet szerves része, másrészt pedig pontosan az kerül nagyító alá, amit az ember cselekszik a természettel. Ez a kettős szempont aztán nagyon mély dolgok átgondolására készíti az emberiség egészét. Amint láttuk korábban, a teremtésben az embernek kitüntetett szerep jut, mert akkora felelősség hárul rá, hogy sok minden tőle függ. Főként szellemi lehetőségei folytán. Így a bibliai szemlélet szerint a teremtés csak az emberrel együtt az, ami, mert erre az emberre van bízva a mindenség. Itt jön aztán a nagy kérdés: az ember megfelelt-e, megfelel-e ennek a felelős méltóságnak? A válasz ez: nem! A tények bizony ezt mutatják! Ugyanis a saját dicsőségét és gazdagságát kereső ember vitte odáig a kutatói és jóléti tevékenységét, hogy ezáltal veszélybe került a természet integritása, mert beavatkozott a teremtés rendjébe.

Tudományos körökben is felfigyeltek a Római Klub megalakulására, amely fél évszázaddal ezelőtt már fölhívta a figyelmet a „közös gondviselésre” és az emberiség jövője iránti felelősségre. Az egyházakat is foglalkoztatta ez a kérdés, bár először jobbra a társadalmi igazságosság és a javak egyenlő elosztásának

⁵ Ennek okát itt nem részletezzük, az olvasóra bízunk, hogy mennyire részletesen néz utána a történelmi-politikai-gazdasági események európai alakulásának. Az orosz-ukrán háború nagy mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a mértékletesség kérdésköréhez keresztyén szempontból is hozzászóljunk.

témája szerepelt a napirendjükön. 1990-ben azonban már a világ keresztyénsége Korea fővárosában, Seulban tartott egy nagyon komoly összejövetelt, amelynek ez volt a programcíme: *Justice, Peace and Integrity of Creation*.⁶ Világosan látszik, hogy az igazságosság és a béke mellett már fő témaként szerepel a teremtés integritása. A legfőbb üzenete ennek a koreai nagygyűlésnek az volt, hogy az ember újítsa meg az Istennel való szövetségét, mert csak ez az új ember lesz képes felfogni, milyen mély szakadék szélére sodorta a természetet. Az ember saját otthona került veszélybe. Az amerikai elnök, George H. W. Bush is üdvözölte a kongresszust és reménységét fejezte ki a világ jövőjét illetően. Nem sokkal később, 1997-ben a *Református Egyházak Világszövetsége* a Debrecenben tartott XXIII. Nagygyűlésén az ember és a természet viszonyával kapcsolatban Lucas Vischer svájci teológus figyelemreméltó előterjesztést fogalmazott meg, nevezetesen ezt: A TERMÉSZETNEK IS VAN SZOMBATJA!⁷ A Nagygyűlés ún. *Sabbat-életstílusra* szólított fel. Ennek mély tartalma van. A természetnek is szüksége van a megpihenésre, nem szabad gátlástalanul és kegyetlenül kapzsi módon kihasználni, kincseit iszonyatos gyorsasággal kiaknázni, javait önző módon folyamatosan fölélni és a termőföldeket pihentetés nélkül használni. Erre nézve a Bibliában is találunk vigyázásra intő szavakat és korai intézkedéseket. Amikor Izrael fiai eltértek a szombattartás parancsától, a próféták azonnal fedésben részesítették őket (Ézs 58,13; Ez 20,12). Az „ökológiai szombattartás” erre figyelmeztet, és ez ma is megszívlelendő. A Világszövetség az ún. *Debreceni Nyilatkozatban* tette közzé hét pontos álláspontját, melynek első pontjából emelünk ki egy jellegzetes és határozott gondolatot: „nem fogjuk kizsákmányolni és elpusztítani Isten teremtett világát, hanem annak jó sáfárai leszünk.”⁸

Mai szemmel nézve még jobban látjuk, hogy a teremtett mindenség védőhálokként viselkedik, mintegy otthont képez számunkra, ezért ne pusztítsuk el, és ne éljük föl a javait minden év májusáig. A „szombat” hangsúlyozása azt is jelenti, hogy csak olyan mértékig használjuk a teremtett világ ajándékait, a természet kincseit, amíg nem avatkozunk be annak rendjébe. Ugyanakkor a tudomány révén pedig addig menjünk el a természet megismerésében, kutatásában, amed-

⁶ Ez egy *World Convocation* volt 1990. március 5–12 napokon, amelyet a *World Council of Churches* (Egyházak Világtanácsa) szervezett. E sorok írója tudományos szakértőként volt a magyar delegáció tagja. Részt vettek a római katolikus egyház képviselői is.

⁷ *Creation needs rest!* (A teremtésnek szüksége van nyugalomra!) Így kezdődik az illetékes albizottság 1997. augusztus 13-án kelt hivatalos beszámolója, melyben részletesen is kifejtik a *Sabbat* bibliai értelmét. A *rest* angol szót inkább *megpihentetés* szóval lehetne jobban visszaadni.

⁸ *The Declaration of Debrecen*. Adopted by the 23rd General Council of the World Alliance of Reformed Churches, Debrecen, Hungary, 8–9 August 1997. UPDATE, Special Debrecen Issue, June–September 1997 Volume 7 Numbers 2&3.

dig azzal nem lépjük át a teremtési rend határait. Csakis így maradhat harmonikus közösségben az ember és a természet. Az emberi elme alkotásait, s ennek folytán a globalizáció csodálatos lehetőségeit nem politikai célokra, nem ideológiai törekvésekre, tehát nem a magunk dicsőségére kell használnunk, nem is a saját gazdasági hasznunkra, hanem mindig az ember javára és Isten dicsőségére. Ez egyben az 1997. évi Debreceni Nyilatkozat summája. Ma már úgy látjuk, hogy a 25 évvel ezelőtti Nyilatkozatban foglaltak sokkal inkább időszerűek, mint azt akkor gondolták!

Az „ATP-adenozin veszély ciklus” szerepe a stressz válasz folyamataiban

Sipka Sándor

orvos, professor emeritus, DE Általános Orvostudományi Kar

A természeti folyamatokra érvényes fizikai, második termodinamikai főtételt az élőlényekre Schrödinger így értelmezte: „Az élő szervezet azért olyan rejtélyes (termodinamikai szempontból), mert elkerüli a semleges állapotba való gyors hanyatlást” (1). Ugyanis addig tekinthető egy lény élőnek, amíg a környezetével kialakított anyagcseréje révén rendezetten épít fel és működtet valamiféle egyedi struktúrát, folyamatosan termel belső energiát, fenntartja önmagát és szaporodással a fajtát. Végül meghal. Ezzel a benne működő folyamatok a termodinamikai rendezetlenség, a növekvő entrópia (káosz) visszafordíthatatlan állapotába kerülnek. Kiemelést érdemel eközben annak hangsúlyozása, hogy az élő anyag egyik legfontosabb, általános jellemzője: az *ingerlékenységen alapuló alkalmazkodó képesség*. Az a tulajdonság, hogy a környezetében érzékelt változások széles skáláját, továbbá ezekre az *anyagcseréje valamilyen változásával* válaszol. Ezáltal alkalmazkodik, „adaptálódik” az adott viszonyokhoz a belső egyensúlya, a túlélése érdekében. Ez a jelenség érvényes az egy sejtű élőlényektől az emberig, aki agyával és kezével átformálta a környezetét, és új létezési formát, az „emberi társadalmat” hozta létre.

Claude Bernard francia élettanásztól származik az „állandó belső milió (környezet),” a *homeostasis* fogalmának megalkotása, ami azt jeleníti, hogy az életfolyamatok harmonikus működéséhez minden élőlényben szükséges a genetikailag meghatározott és irányított állandóság fenntartása a külvilág számtalan veszélyt jelentő hatásai, ingerei között. Egy külső inger veszélyessége attól függ, hogy az általa létrehozott anyagcsere változást milyen gyorsan és milyen mértékben képes a sejt, az élőlény visszaállítani a harmonikus működés, a *homeostasis* állapotába. Tud-e adaptálódni ahhoz, vagy elpusztul tőle? A veszély ingerek/jelek által kiváltott alkalmazkodási válaszok általános és fontos formáját jelentik a „stressz reakciók”. A gerinces állatokban és az embernél a stressz válasz kialakításában a központi idegrendszernek és bizonyos hormonoknak, pl. az adrenokortikotrop hormonnak (ACTH), a kortizolnak, továbbá az adrenalinnek és a noradrenalinnek van meghatározó szerepe.

Walter Bradford Cannon így fogalmazott: „Az akut stressz válasz élettani folyamat a túlélést fenyegető veszély helyzetben (2). A „veszélyt jelentő ingereket/jeleket” a tudomány jelenleg két főcsoportba osztja: 1. A patogén (kórokozó)

mikrobák jelei (Pathogen Associated Pattern, PAMP)(3). 2. A belső veszélyt jelző molekulák (Danger Associated Pattern, DAMP) (4).

Az adenzin trifoszfát (ATP) három komponensből álló molekula, mely a víz után a legtöbb kémiai reakcióban vesz részt a Földön. Benne az adenin (purin bázis) és a ribóz mellett a Nap energiáját őrző elektronok három foszforsav kötéseiben vannak jelen. Az életfolyamatokban folyamatos ATP bontás (energia felszabadítás és felhasználás), továbbá ATP újraépítés történik a tápanyagokból. Az ATP a sejtek mitokondriumaiban képződik. A Naptól származó energia megkötése a Földön a növényekben folyik a fotoszintézis során, mikor víz és széndioxid felhasználásával és oxigén termelése mellett olyan szerves molekulák jönnek létre, melyek tápanyagként szolgálnak a növényeknek, továbbá az állatok és az ember számára is.

A mitokondriumok kulcs szerepet játszanak a *homeostasis* fenntartásában. Az ATP képzés mellett – többek között – szabályozzák a Ca^{2+} anyagcserét, az oxigén szabadgyökök „reactive oxygen species”(ROS) képződését, továbbá meghatározzák a sejt élettartamát: a túlélést, a programozott sejthalált (*apoptosist*), továbbá a teljes sejthalált (*necrosist*). Ebből adódóan a mitokondriumok reagálnak először a különböző veszély ingerekre a Ca^{2+} és ATP anyagcseréjük változásaival. Ilyenkor a sejt belső Ca^{2+} szintje megemelkedik, majd a sejten belüli ATP tartalom egy része kiürül, sejten kívülre kerül, „exocytosis” során, de a molekula a továbbiakban már „veszély” jelként működik a többi sejt felé (5). Ez megfigyelhető már az egysejtűekben is (6). A sejten kívülre került „purin típusú” ATP molekulák két lényeges további folyamatban vesznek részt. Egyrészt találkoznak a legtöbb sejtípuson jelenlevő purin (P2) receptor család tagjaival, és azokra különböző aktivációs hatásokat gyakorolnak (7). Olyan anyagok termelődését és kibocsátását indítják el, melyeknek a többnyire *gyulladást fokozó képességük révén védő* hatásuk van a különböző veszély ingerekkel szemben. Másrészt a sejten kívülre kerülő ATP molekulákat lebontják és adenzin molekulává alakítják az „ektonukleotidáz”enzimek. Az így keletkezett adenzinnak is vannak a legtöbb sejtípuson külön receptoraik, a purin 1 (P1) receptorok (6). Ezen keresztül azonban a sejtek aktivitását fékező, a különböző *gyulladást fokozó molekulák képződését gátló* ingerek kerülnek túlsúlyba a sejteken belül. Ez a hatás nélkülözhetetlen a veszélybe került sejtek túlélése szempontjából, mivel megakadályozzák a túlzott aktivációt (8).

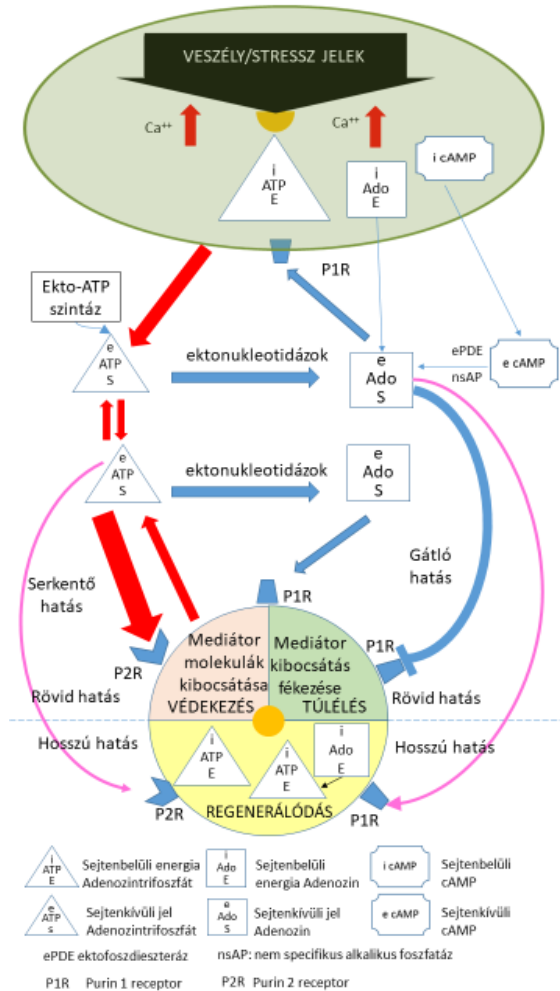
Ezek az alapfolyamatok izoláltan, önmagukban több éve ismertek már, de szintetizáló, összefoglaló modellek róluk csak részleges formában készültek korábban. Ezért a munkatársaimmal olyan új elképzeléseket formáltunk meg (9), mások és magunk (10–12) korábbi munkái alapján, melyekben újdonságként jelennek meg a következők: 1.) mind az ATP, mind az adenzin (Ado) több funkcióval kerül értelmezésre olyan formákban, hogy mindkettőnek van signal (jel) „S”, intracelluláris (sejten belüli) „i” és extracelluláris (sejten kívüli) „e” tulajdonsága, továbbá energia „E” szintet szabályzó képessége. Így az előfordu-

lásuk lehet: iATP E”, „eATP S”, „iAdo E” és eAdo S”. 2.) A veszély ingerek erősségével egyenesen arányos az ATP kibocsátás mennyisége. 3.) A megmaradó belső ATP tartalom határozza meg a sejtek túlélési esélyeit. 4.) A sejten kívüli adenzin és ROS mennyisége szabályozza a stressz válasz lokális vagy szisztémás kiterjedését. 5.) A P2 (ATP) receptorokon át érkező serkentő, továbbá a P1 (adenozin) receptorokon keresztül ható gátló hatások egymással együtt működve biztosítják a védekezést is, a túlélést is a sejt számára, továbbá segítik a lecsökkent belső ATP készleték újra képzését (6). Így bemutatható az a mechanizmus, mellyel a sejt szintről induló, erős stressz állapot az egész szervezetre kiterjedővé válik. Ezek a folyamatok két ábrában és egy táblázatban kerülnek bemutatásra (9).

Eredmények

1. Az „ATP-adenozin veszély ciklus” szintetizált modellje

Az 1. ábrán a magasabb rendű élőlények sejteinek többségére jellemző, általánosítható válaszreakciók, „stressz” folyamatok láthatók, melyeket a különböző veszély ingerek váltanak ki. Az első lépés a sejten belüli Ca^{2+} szint emelkedése és az ATP kibocsátás. Nem lehet eléggé csodálni ebben a jelenségben az energiát adó, vitális jelentőségű anyag „beáldozását”. Az „iATP E” sejten kívülre kerül és veszélyt jelző jellé alakul a többi sejt számára és „eATP-S” formában hat tovább. Elsődleges funkciója az, hogy a társ sejtek P2 receptoraihoz kötődve fokozza a veszély ingereket semlegesítő molekulák termelését. Ezek legtöbbje gyulladáskeltő (főleg citokin) molekula, ugyanis a „gyulladás” a kórokozókat, veszélyingereket kikapcsoló, gyógyító hatású, védekező folyamat. A veszély ingerek azonban lehetnek olyan erősek, hogy pusztító mértékű aktivációt hoznak létre. Az ATP molekulákkal való „gazdálkodás” további természeti csodája az, hogy az „eATP-S”-ből gyors átalakítással (lebontással) a sejten kívüli környezetben lévő ektonukleotidáz enzimek adenzin molekulákat hoznak létre, melyek „eAdo S” formában a sejtek P1 receptoraihoz kötődve gátló jeleket adnak a sejteknek a túlzott aktiváció megakadályozására, a sejt túléléséhez. A veszélyhelyzet korai szakaszában a P2 receptorokon keresztül aktivációs, serkentő jeleket, a P1 receptorokon pedig gátló, fékező jeleket kapnak a sejtek. A késői szakaszban indul el a lecsökkent, sejten belüli „iATP-E” tartalom feltöltése, regenerálódása mind a P2, mind a P1 receptorokon keresztül. Ezen folyamatoknak az önszabályzó köre értelmezhető úgy, hogy a különböző veszély ingerekre adott stressz válaszokban az „ATP-adenozin veszély ciklus” folyamatai érvényesülnek.

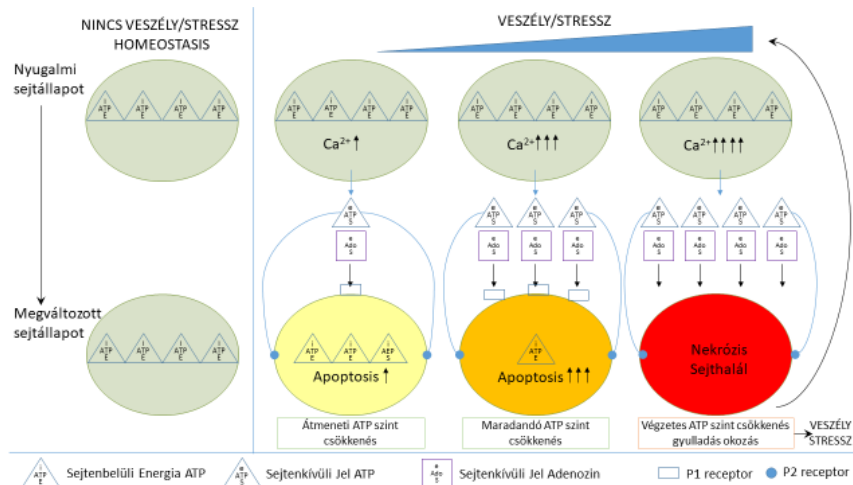

1. ábra: Az „ATP-adenozin veszély ciklus” szintetizált modellje

2. A homeostasis, a programozott sejthalál és a teljes sejthalál kialakulásának szabályozása veszély/stressz helyzetekben a Ca^{2+} , az ATP és az adenozin anyagcsere folyamataival.

A 2. ábra a sejten belüli Ca^{2+} , továbbá a sejten belüli és kívüli ATP és adenozin szintek változásait mutatja be négy állapotban. 1.) A sejtre nem hat veszély inger, a sejt a *homeostasis* állapotában van. 2.) Gyenge a veszély inger, átmeneti a Ca^{2+} szint emelkedése, kis mennyiségű az ATP kibocsátás és az ATP vesztés, így kevés az „eAdo S” képződés, a sejt még működik. 3.) A programozott sejthalál (*apoptosis*) állapotában már olyan nagymértékű az „iATP E” veszteség, hogy az állapot visszafordíthatatlan, a sejten belül jelentős a funkcióvesztés. 4.) A

teljes sejthalál (*necrosis*) az életfunkciók teljes elvesztését jelenti, a sejten belüli energia tartalék kiürülését. Ugyanakkor az elpusztult sejtek önmaguk válhatnak gyulladást kiváltó veszély ingerekké, amint ezt Fésüs László Debrecenben kimutatta munkatársaival együtt (13).

2. ábra: A homeostasis, a programozott sejthalál és a teljes sejthalál kialakulásának szabályozása veszély/stressz helyzetekben a Ca^{2+} , az ATP és az adenosin anyagcsere folyamataival

3. Az ATP-adenozin és oxigén szabadgyök (ROS) molekulák sejten belüli és sejten kívüli szerepe a stressz válasz egész szervezetre történő kiterjedésében

Az előzőekben a sejten belüli Ca^{2+} , továbbá sejten belüli és kívüli ATP és adenosin szintek változásai kerültek bemutatásra különböző veszély/stressz helyzetekben. Feltétlenül említést kell tenni azonban a mitokondriumokban a „reaktív oxigén szabadgyökök, ROS molekulák jelentőségéről is. Ugyanis minél jobban csökken az „iATP E”, annál több ROS képződik a mitokondriumokban, és jut a sejten kívülre. Ezek a molekulák fokozni képesek, – sok egyéb hatásuk mellett – az ATP-ből adenosint formáló ektoneukleotidázok (CD39) működését, azaz a „eAdo-S” molekulák keletkezését, melyeknek fontos serkentő hatásuk van az agyalapi mirigyben képződő adrenokortikotrop hormon (ACTH) termelésére. Az ACTH elindítja és fokozza a mellékvesében a kortizol hormon képződését, ami a teljes szervezetre kiterjedő, generalizált stressz állapotot váltja ki. Ez a kapcsolat rendszer látható az 1. Táblázatban. A nagy mennyiségű adozinnak az ACTH és kortizol képzést serkentő hatását állatkísérletben magyar kutatók írták le, Szabó József és Bruckner Géza (14). Bruckner Géza egyébként unokája Kardoss Gézának, aki az 1930-as években a Debreceni Csokonai Színház igazgatója volt.

1.táblázat: Az ATP-adenozin és oxigén szabadgyök molekulák sejten belüli és sejten kívüli szerepe a stressz válasz egész szervezetre történő kiterjedésében

VESZÉLY JELEK →	SEJTEN BELÜLI STRESSZ VÁLASZ			SEJTEN KÍVÜLI STRESSZ VÁLASZ	EGÉSZ SZERVEZETRE KIHATÓ STRESSZ VÁLASZ
	Ca ²⁺ ↑	Ca ²⁺ ↑↑	Ca ²⁺ ↑↑↑		
	Átmeneti i ATP-E vesztes	Apoptosis	Necrosis Sejthalál		
	i ATP-E↓	i ATP-E↓↓	i ATP-E↓↓↓	→ e ATP-S → CD39 → e Ado-S → ACTH/Kortizol ↑	
	Átmeneti i ATP-E vesztes	Apoptosis	Necrosis Sejthalál	↑	
	ROS ↑	ROS↑↑	ROS↑↑↑	→ ROS	
	Átmeneti i ATP-E vesztes	Apoptosis	Necrosis Sejthalál		

i ATP-E: intracelluláris energia adenozin-trifoszfát
 e ATP-S: extracelluláris szignál (jel) adenozin-trifoszfát
 e Ado-S: extracelluláris szignál (jel) adenozin
 ROS: „Reactive Oxygen Species” – oxigén típusú szabadgyökök
 CD39: ATP-t bontó, adenozint létrehozó ektonukleotidáz enzimek
 ACTH: Adreno-kortikotrop hormon, agyalapi mirigy termeli, serkenti a kortizol képződést a mellékvesében. A legfőbb stressz hormonok részei.

Megbeszélés és összegzés

Az „ATP-adenozin veszély ciklus” szintetizált modellje ábrázolja azt az életfontos biokémiai reakció hálózatot, amely működésbe lép a különböző külső vagy belső ingerekre adott anyagcsere válaszban, stressz állapotban, melyben megvalósul a védekezés a túléléshez, továbbá a regenerálódás a *homeostasis* visszaállításához. Ennek a dinamikus kapcsolatrendszernek a megfogalmazásához szükség volt azt ATP és adenozin molekulák sejten kívüli és belüli funkcióinak szétválasztásához, továbbá az energia és szignál (jel) funkciók elkülönítéséhez. A két molekula hatásai a legtöbb sejten megtalálható receptoraikon, a P2 (ATP) és P1 (adenozin) receptorokon keresztül érvényesül a veszély ingerek korai szakaszában ellentétesen: az ATP serkent, az adenozin gátol. A késői szakaszban már mindkét molekula az új ATP molekulák képzését segíti. A veszély ingerekre adott első válasz az egy sejtüctől kezdve az emberig a sejten belüli Ca²⁺szint emelkedésén és ATP molekulák kibocsátásán alapul, melyek mértéke a veszély inger erősségétől függ. Lehet olyan nagy a sejten belüli ATP vesztes, amely a túlélést veszélyezteteti, és a programozott sejthalálhoz, súlyosabb esetben a teljes sejthalálhoz vezet. „A Ca²⁺ és ATP együtt kontrolálja az életet és halált”(15).

A sejten kívülre kerülő ATP-ből képződő adenzin szerepével kapcsolatban újdonságként fogalmazzuk meg Szabó József és Bruckner Géza munkája alapján (14), hogy a nagyon erős veszély ingerek a sok külső ATP-n keresztül olyan mennyiségű adenzin képződést eredményezhetnek, ami az ACTH hormon és glükokortikoszteroid (szteroid) típusú kortizol hormon termelődését indítja el. Ez a stressz állapotnak egész testre történő, generalizált kiterjedését jelenti már.

A hosszan tartó stressz által létrehozott „adaptációs betegségeket” Selye János (Hans Selye) ismerte fel Montréalban 1950-ben (16), továbbá azt, hogy bizonyos betegségekből a glükokortikoidok (szteroidok) gyógyszerként történő alkalmazása hasznos és lehetséges.

Az adenzin élettani hatásait leíró, első közlemény egyik szerzője Szent-Györgyi Albert 1929-ben (17). Az adenzin (P1) receptorok felismerése is korábban történt, mint az ATP (P2) receptoroké. Az elmúlt évtizedekben sok olyan molekula vált ismeretté vagy készült, amely valamelyik purin receptort serkenti vagy gátolja, és így hat „ATP-adenzin veszély ciklus” működésére is. A stressz folyamatok szabályozásának szoros kapcsolatrendszerét mutatja, hogy a glükokortikoszteroid molekulák adása visszahat a képződésüket serkenti adenzin szintek alakulására (18). Emellett a vérben kialakuló magas adenzin szintnek a stressz állapot kialakításán kívül kóros szerepe van a nagyon súlyos „hasi kompartment szindróma” betegségben is. Ezt Bodnár Zsolt fiatal munkatársammal mutattuk ki (19), továbbá azt, hogy a kórkép gyógyítása egy adenzin receptort gátló szerrel lehetséges (20).

Összegzésül általánosíthatóan fogalmazható meg a bemutatott modellek alapján, hogy egy sejt élete vagy halála azon múlik a veszély ingerekre adott stressz válasza során, hogy maga által pótolható vagy nem pótolható mértékű csökkenés történik a belső ATP tartalmában. Más szavakkal: „Miként működik esetében az „ATP-adenzin veszély ciklus?”

Természetesen ez a reakció hálózat az egész stressz válasz rendszernek csak az egyik, de nagyon lényeges részét jelenti.

Irodalom

1. Schrödinger, Erwin. *Válogatott tanulmányok* (1970) Gondolat Kiadó, Budapest.
2. Cooper, S.J. (2008) *From Claude Bernard to Walter Cannon. Emergence of the concept of homeostasis.* *Appetite.* S1:419–427.
3. Matzinger, P. (1994) *Tolerance, danger and the extended family.* *Annual Review of Immunology* 12:991–1045.
4. Akira, S., Hemmi, H. (2003) *Recognition of pathogen-associated molecular patterns by TLR family.* *Immunological Letters* 85:85–96.
5. Manoli I., Alesci, S., Blackman MR., Su, YA, Rennert OM, Chrousos, GP.(2007) *Mitochondria as key components of the stress response.* *TRENDS in Endocrinology and Metabolism* 18: 190–198.
6. Sivaramakrishnan, V., Fountain, J.J. (2015) *Evidence for extracellular ATP as a stress signal in a single celled organism.* *Eukaryotic Cell.* 14i. 775–782.

7. Burnstock, G. (2016) *Short- and long term (trophic) purinergic signalling*. Philosophical Transactions of the Royal Society London. Biological Sciences. 371-20150422.
8. Bours, MJL., Swennen, ELR., Di Virgilio, F., Cronstein, BN., Dagnelle, PC. (2006) *Adenosine 5'triphosphate and adenosine as endogenous signalling molecules in immunity and inflammation*. Pharmacology and Inflammation 112:358–404.
9. Sipka, S., Pázmándi, K., Sipka, S. jr., Bruckner, G., Bodnár, Zs. (2022) *Quantitative and qualitative changes in the Ca²⁺, ATP-adenosine cycle and ROS metabolism depending on the strength of danger signals during apoptosis and necrosis compared to homeostasis in various danger/stress situations*. Haematological Oncological Current Research 5(2) 1019.
10. Sipka, S., Kovács, I., Szántó, S., Szegedi Gy., Brugós L., Bruckner, G., Szentmiklósi, AJ. (2005). *Adenosine inhibits the release of interleukin 1 beta in activated human peripheral mononuclear cells*. Cytokine 31:258–263.
11. Sipka, S., Kovács, I., Szántó, S., Szegedi, Gy., Brugós, L., Bruckner, G., Szentmiklósi, AJ. (2007) *Adenosine inhibits the release of arachidonic acid and its metabolites (AAM) in activated human peripheral mononuclear cells*. Inflammation Research 56:468–472.
12. Sipka, S., Dinya, Z., Koltai, M., Braquet, P., Szegedi, Gy. (1992) *Release of adenosine from neutrophils stimulated by platelet activating factor, leukotriene B4 and opsonized zymosan*. Mediators of Inflammation 1:267–271.
13. Ayna, G., Krysko, DV, Kaczmarek, A., Petrovsky, G, Vandenbeebe, P., Fésüs, L. (2012) *ATP release from dying autophagic cells and their phagocytosis are crucial for inflammasome activation in macrophages*. PLoS ONE 7:1–13.
14. Szabó, J., Kósa, E., Tóth, JE., Bruckner, GG. (1995) *Effect of adenosine and its metabolites on the hypothalamo-pituitary-adrenal axis*. Nutritional Biochemistry 6:334–339.
15. Verhratsky, Burnstock, G.(2014) *Biology of purinergic signalling; its ancient evolutionary roots; its omnipresence and its multiple functional significance*. Bioessays 697–705.
16. Selye, H. (1950) *The physiology and pathology of exposure to stress, a treatise based on the control of the general adaptation syndrome and the disease of adaptation*. ACTA inc. Medical Publishers, Montreal.
17. Drury, AN, Szent-Györgyi, A. (1929) *The physiological activity of adenine compounds with special reference to their action upon the mammalian heart*. Journal of Physiology 68: 213–237.
18. Shabani D., Mustafa, L., Islami, P., Iljazi A, Dauti, A., Islami, H. (2020) *Effect of glucocorticoids following application of adenosine blockers in patients with chronic obstructive bronchitis and bronchial asthma*. Macedonian Journal of Medical Sciences, 8(B) 597–601.
19. Bodnár, Zs., Keresztes T., Kovács, I., Hajdú, Z., Boissoneault, G., Sipka, S. (2010) *Increased serum adenosine and interleukin 10 levels as new laboratory markers of increased intra-abdominal pressure*. Langenbecks Archives of Surgery 395:969–972.
20. Bodnár, Zs., Szentkereszty, Zs., Hajdú, Z., Boissoneault, G., Sipka, S. (2011) *Beneficial effects of theophylline infusions in surgical patients with intra-abdominal hypertension*. Langenbecks. Archives of Surgery 396:793–800.

A cívis erdőkről...

Gencsi Zoltán

szakreferens, Nyírerdő Zrt., Nyíregyháza

Az utolsó jégkorszakot követő mogyoró és tölgy érában, közel kilencezer éve alakultak ki a tölgyesek létfeltételei. Ebben időszakban keletkezhettek a Debrecen városától északra és keletre fekvő erdőségek is.

Az első településnyomok a 9–10. századból származnak. Az erdő hatására kialakuló talajféleségek arra utalnak, hogy az erdők a mai Vár utcáig terjedhettek. A tölgyesek irtásával nyert legelők az erdők határait északabbra tolták.

Az egykor bővizű, halászásra is alkalmas Tóció patak keleti oldalán, és a nyírségi tölgyesek ölelésében oltalomra találó honfoglaláskori falvak (Debrecun, Szentlászlófalva, Szentmihályfalva és Torna vagy Boldogasszonyfalva) a homokmagaslatokon eresztettek gyökeret. Így kerülték el a nyírvizek táplálta vízfolyások, tocsogók, tavak keletkezetté nehézségeket. Nem sokáig. Az észak-dél és kelet-nyugat irányú kereskedelmi útvonalak találkozásánál megült, honosodott falvak népessége gyorsan növekedett, nem kevésbé kiterjedésük is. A települések határai egymásba nőttek, magukba ölelve ereket, sokféle vizenyős területeket, s kialakult a helység kerekded formája, amit vizes árkaival évszázadokon át meg is tartott.

Aki napjainkban érkezik a városba, már azt is kétkedéssel fogadja, hogy a Déri Múzeum és a Csokonai Színház alatti területeket egykor víz borította, a Nagytemplom és a Megyeháza között pedig itt-ott felszínre bukkanó vízer húzódot. Az viszont még az itt élők számára is hihetetlen, hogy a belváros területének zöme vizenyős, mélyfekvésű, mocsaras területen létesült.

Hogyan lehetett itt élni? Hogyan lehetett itt megmaradni? Nehezen. A lakosság számának növekedésével, kényszerűen csak a ház építéséhez szükséges területet próbálták feltölteni a hátsóbb helyek földjével, máshonnan hordott törmelékkel. Ahogy emelkedett a sárból, vályogból sűrűn egymás mellé emelt egyszerű, földszintes hajlékok száma, a „vörös kakas” a náddal, zsindegyel, venyigével vagy szalmával fedett tetőket egyre többször járta. A felcsapó lángok olykor egész városrészeket elropogtattak. Egymást érték a tűzvészek, 1719-ben egy hónapon belül háromszor szenvedte meg Debrecen népe.

Amit a tűzvész évszázadokon keresztül maga után hagyott, azt használta a cívis nép, mint alapot, arra újra és újra falakat rakott. Az erdő meg látszólag kimeríthetetlenül nyújtotta az építésre alkalmas faanyagot. Veszedelemről veszedelemre töltődtek fel az utcák, a falvakat behálózó járatok. A magaslatokra települt falvak a feltöltött vizenyős területek fölött várossá nőttek egybe. Köztudott,

hogy Velence városa vörösfenyő cölöpökön nyugszik. Debrecen városa pedig a tűzvészben elüszkösödött hatalmas gerendákon. Nyugodta állíthatjuk, hogy Debrecen „vörösfenyője” a nyírségi erdőkből származó kocsányos tölgy.

Debrecen 1361-ben Nagy Lajos királytól szabad bíróválasztási jogot és mezővárosi kiváltságokat kap. A város és az erdő történelmi múltja innen fonódik szorosán egymásba.

Zsigmond király Buda városához hasonlatos jogokkal és kiváltságokkal ruhazza fel a várost. 1425-ben a település környéki erdőket Debrecennek adományozza.

Szilágyi Erzsébetnek és Hunyadi Mátyás királynak debreceni ispánjaikhoz és a debreceni bíróhoz, polgárokhoz intézett oklevelei 1460-ból és 1462-ből az ő erdeik (Nagyerdő, Apafája, Nagycsere) őrzéséről, fenntartásáról és hasznáról rendelkeznek, a Mátá nevű pusztán átfolyó Hortobágy vizén gyakorolható halászattal és vámszedéssel együtt.

Ezeket a jogokat városi tisztjeik kezéből visszavették és átengedték a cívis polgárok közösségének. „Ha városunkat véletlenül tűz pusztítaná el, hamarabb felépülhet azon erdőből, sőt ugyanazon erdő őrzése is könnyebb a polgárok, mint a változó ispánok által” – mondja az írás. Ugyanezen diploma a debreceni polgárok régi bíraskodási jogát is újból megerősíti.

A 16. század végén az uradalmi tisztviselők újra rossz színben tüntették fel a várost az erdők használatában. János Zsigmond 1569-ben megparancsolja a helyben lévő királyi hivatalnokoknak, hogy ne foglalozzanak az erdők dolgával. „Az erdőkhöz, sem a Nagyerdőhöz, sem az Apafájához a tisztartók egyikhez sem nyúljanak és egy pénzárú fát is senkinek ne adhassanak, hanem mint ekkoráig az erdőkerülők a Bírák gondviselésével őrizték és az erdőket épen tartásák.”

Az ország igazi fátlan részein a marhakereskedelem kelet-nyugat irányú útjai húzódtak, ahol a jószágok tízezreit hajtották legeltetve és ezzel aránytalanul szélesen kipusztítva az útjukba kerülő erdőket.

Debrecen 1583-ban a Nagyerdőre, Apafájára és Mátára vonatkozóan Báthory Zsigmondtól adományozó levelet kapott. Ezt megerősítette 1656-ban I. Rákóczi György fejedelem is.

A 15. és 16. századokban az örök tulajdonjogot korlátozó regula miatt, a város erdőterületei jelentősebben csak ideiglenes zálogszerzésekkel bővíltek. A halápi, fancsikai, paci, bánki, monostori, sámsoni, gúthi erdők és a hozzájuk tartozó legelők csak e falvak törökidőbeli elnéptelenedése után jutottak Debrecen zálogbirtokába. Ezek a területek is alapvetően a legeltetési állattenyésztést szolgálták.

Az 1853 májusában megjelent tulajdonviszonyokat rendező nyílt parancs megteremtette a városnak a birtokszerzés esélyét. A város 1854-ben úgy tudta megvenni a zálogbirtokait, hogy népes küldöttségét Ferenc József fogadta. A császár a zálogidőszak lezárását és 419 ezer forint megfizetésével az örök megváltást jóváhagyta. A város a saját pénzén kívül a cívis polgárainak a kölcsöneire

is rászorult. Cserébe erdőközi kaszálókat adott nekik. A város birtokainak tulajdonviszonyai a megváltással véglegesen rendeződni látszottak.

A második világháborút követően Debrecen város erdeit államosították. A Magyar Állam ezeket az erdőket államerdészeti kezelésbe adta.

Az erdő ontotta javait...

Az ember megjelenésével és megtelepedésével elkezdődött a Debrecen környéki erdők használata, „élése”. Mindenki szabadon vágta, használta az erdő fáját.

A várossá válással kialakult egy egyedi, Debrecenre jellemző szokásjog. Minden debreceni polgár a városi házas telke, ló- és marhaállománya, valamint fizetett adója arányában használhatott szántóföldet, külső és belső legelőt, kaszálót. Ez később kiegészült az erdőségekből származó fajárandósággal, a faizással. A szokásjog olyan mélyen beleivódott a civisek életébe, hogy azt 1774-ben Forgács Miklós királyi biztos elismerte és követendő irányelvként megerősítette.

1553-ban a város tiltja a ritkának számító jegenye(nyár), kőris, eper, szil és juharfák vágását, irtását. 1641-ben pedig ezeknek a fáknek már az ágait sem szabad letörni, csak az alattuk felgyűlt rőzsét szabad összeszedni.

1607-ben arról rendelkeztek, hogy a polgár köteles bejelenteni a vágni kívánt faigényét és fizetni a vágásért. Ez nem vált rendszeressé.

A város megpróbálta útját állni az erdők irtásának, 1642-ben 12 forinttal büntette azokat, akik engedély nélkül építésre alkalmas fát vágtak, vagy tüzet okoztak.

1650-ben említik először járandósággént a kivágható fát. Ez a teher aztán végigkíséri a debreceni erdők életét.

Az 1660-as években találunk utalást arra, hogy milyen életkorban kerülhet egy-egy erdő „fejsze alá”, ám a vágások helyének kijelölése még rendszertelen volt.

A középkorból megmaradt a rőzsegyűjtés lehetősége, amit Mária Terézia is megerősített az úrbéri rendezések során. A császárnő ragaszkodott hitvallásához, „etetni kell a juhok, ha nyírni, fejni akarjuk!” Vas (fejsze és fűrész) nélkül lehetett száraz, kidőlt fát, hullott ágat vagy a vágások után visszamaradt „töre-morát” gyűjteni és azt talpon, szekér nélkül kivinni. Ezt a gyűjtési lehetőséget a civisek „hátalás”-nak nevezték. Amikor ezt a hátalt gallyat egy garas lefizetésével lehetett kivinni az erdőről, csak garasos gallyként emlegették.

Az erdőségek különböző időben és különböző körülmények között jutottak a debreceniek kezére. Egy részük, mint a Nagyerdő, Apafája, Nagycsere adománylevéllel került a birtokukba. Haláp, Bánk, Gúth, Pac, Ohat, Savóskút, Fancsika és Monostor erdeit a falvak pusztulását követően zálogolják és használják. Ugyan különféle eredetűek ezek a birtokok, abban egyforma volt a sorsuk, hogy a polgárok tűzi- és épületfa szükségletének fedezését, de leginkább a kaszálást és a legeltetést szolgálták.

Abban az időben a kivágott erdő megújítását a tuskókból, gyökerekből eredő sarjakra és földre hulló makkok, magvak spontán vetényülésére bízták, azaz az újra erdősülést a természetre hagyták.

A 17. században vette kezdetét a királyi udvar beavatkozása a városok életébe, megtestesítőik a királyi biztosok voltak. Debrecen előljárósága nem nézte jó szemmel a biztosok tevékenységét. Gróf Forgács Miklós királyi biztos rendelkezésére 1775-ben 50 éves vágáskorhoz kötve bevezették az erdők sarjasztásos felújítását. Innentől kezdve előre meghatározták, hogy melyik erdő mire alkalmas fát adjon és ez alapján osztották el a vágásokat is. A zálogként használt erdőkben alacsony, míg a város tulajdonában lévő erdőkben magas vágáskorral számoltak. Cívis észjárás szerint mindig a zálogos erdőkben kezdték a fák termelését, hiszen nem lehetett tudni meddig rendelkezik vele a város. Kamarai rendeletek alapján a városi erdőkről térképeket és leírásokat készítettek, valamint felügyeltek, beleszóltak az erdők kezelésébe.

A városi polgárok számára járó illetmény legjelentősebb újraszabályozására 1774-ben került sor. A polgárok ekkortól maguknak fát nem vághattak, hanem a befizetett adójuk arányában juthattak tüzelőhöz. A városi vágás költségeihez is hozzá kellett járulniuk (megváltás). A kitermelt fák zöme (80–90%) tűzifaként hasznosult. Az épület- és szerszámfa, hosszúfa, sukfosfa, híddeszka, hídpalló, bútorfá, görcsfa, dorongfa, garasos gally, vargafa termelése alig ért el 10%-ot. Azok is főleg a Nagyerdőből, az Apafai- és az Ohati-erdőből kerültek ki.

A Debrecent elborító sorozatos tűzvészeket követő újjáépítésekhez a hatalmas tölgyfákat végeláthatatlan szekérkaravánok hordták a városba. A háborús viszonyok fainsége mindezt csak tetézte. Az erdő adta a tímároknak és a cserzővargáknak a cserző kérget és a gubacsot. Hamuzsirt főztek a kikorhadt és hamvasztott fából. Csapoltak nyír- és juharlevet, majd a fenyvesítéseket követően gyantát is. Az erdő ontotta javait. Élő és holtfát, kérget, ágat, vesszőt, gallyat, tuskót, gyökeret, száraz vagy zöld levelet, almot, mohát, gubacsot, erdei magvakat és gyümölcsöket, gombát, színes vadvirágot, televény földet, kaszálható és legelhető füvet, fannedveket, vadat, madarat, mézet meg hangyatoját.

A 18. század végére a cívisek jószágállománya úgy felszaporodott, hogy a teletetés helyét a város előljárósága az erdei tisztásokon jelölte ki. Nyáron ezt kaszálhatták, itt gyűjthették a szénát vagy legelőként használhatták. Ez az ún. „cserekiosztás” hét esztendőre szólt. Ezeket a tisztásokat később a cívis bérlő már feltörhette szántónak, hogy ott takarmányt termeszthessen. Sőt jogot szerzett arra, hogy helyben „hegyes kunyhót” építhessen. Rövid időn belül az összesen kijelölt 4146 boglyányi kaszálón 385 épület emelkedett.

Az erdők a teletetés mellett a sertések számára, mint terített asztal, „túrtáplegelőként” is hasznosultak. A város évente komoly jövedelemre tett szert az erdei makkoltatás licitáltatásával.

A 19. század elején a királyi kamara kötelezte Debrecent erdőmester alkalmazására. Közben felálltak a főerdőinspektori kerületek, Debrecen a temesvári

erdőfelügyelethez tartozott. Az erdőmester hiába volt képzett erdész, a város csak az idegent, az udvari hivatalnokot látta benne. Volt olyan erdőmester, aki hiábavalónak tartotta a munkálkodását és inkább odébbállt.

1819-ben a város előljárósága pénzügyi alapot létesített a kaszálóbirtokok jogi és területi rendezésére.

Ekkorra a Debrecentől nyugatra fekvő minden művelésre alkalmas fekete földi területet felszántottak. A földművesek keresték a gazdálkodásra alkalmas újabb helyszíneket. Megfelelőnek találták erre az erdei tisztásokat és megindult először szórványosan, majd feltartóztatlanul az erdőkbe való betelepülés. A város előljárósága korántsem nézte ezt jó szemmel. Intézkedései azonban eredménytelenek maradtak. Nem sikerült sem az erdei legeltetés visszaszorítása, sem a letelepedés megakadályozása. Olyannyira, hogy a negyvenes évektől magától szűnik meg a tilalom, egyre többen érkeznek ide lakni. A tisztások, kaszálók osztását csak hét évente ismételték meg, ami oda vezetett, hogy a kaszálók területe az erdők kárára szerfelett megnövekedett.

1850-től nem az adófizetést, hanem a teleknagyságot vették alapul a tüzelő kiosztásánál.

A gyöngyvirágos kerekerdő

Mondják, hogy a hajdúk nagy pártfogója, Bocskai fejedelem, amikor látta a nyírségi homoktenger rátelepedését szeretett kardforgató népének feketeföldjére, azonnal cselekedett. Több ezer szekér tölgymakkot hozatott Erdélyből, hogy az (Nagy)erdővé cseperedve megkösse a futóhomok vándorlását. Szép történet, a fejedelem iránti máig gyökerező szeretet és magasztalás sokatmondó példája.

A valóság azonban teljesen más. A Tóció-völgyétől keletre elhelyezkedő tölgyesek létfeltételei már több ezer éve kialakultak és ott lábra is kaptak. Ma már az adománylevelek láncolata alapján közismert tény, hogy a Nagyerdőt Debrecen városa mondhatni „ösidők óta” saját birtokának tudhatja. Eleinte szabadon használták, később a zálogos erdők megszerzése után inkább épületfának kímélték, és a város belső szükségleteit fedezték belőle. A városnak Gúthon, Bánkon, Nagycserén voltak sokkal terjedelmesebb erdői is. Viszont az erdőtenyészet számára egyik legkedvezőbb feltételek itt alakultak ki. Éltes, robusztus méretű fáiról a megbecsülés, a tisztelet kifejezéseként kaphatta a nevét. A Nagyerdő egyike volt a város legjobban zárt, legszebb fákat növelő erdőségeinek. A város előljárósága mindig megkülönböztetett módon bánt vele. Volt is miért. A legközelebb eső erdeje bőséges tárháza volt az építésre alkalmas hatalmas szálfáknak.

Egy-egy erdőrész letarolása után a természet önerejére bízott erdőmegújulás nem mindig vezetett eredményre. Főleg a nagyszámú legelő jószág miatt. 1642-ben a város a sertéseket kitiltotta a sarjasztásokból, a pásztoraiknak pedig megüzente ne innen vigyenek fát, szerezzen nekik a gazdájuk. Tiltották a tűzrakást, sőt még a gallyak szedését is. A tilalom megszegőit karjuk levágásával vagy deresre húzással büntették. Az erdők vigyázására csöszöket neveztek ki. Fizeté-

sük mellé terményjárandóságot és szénaporciót kaptak. A büntetésből is részesültek „az éberebb vigyázat végett”.

A kivágott erdők helyén a mesterséges felújítás gondolata először 1743-ban vetődött fel. „Sem az Apafáján, sem a Nagyerdőn feltalálható pusztaságokat senki se szántani, se kaszálni ne merészelje, és erre fűrmender uram szorgalmasan vigyázzon egyszersmind szedessen elegendő ért makkot és az említett pusztaságokat vetesse be.”

1745-ben döntött a város előjárósága a Nagyerdő szigorúbb védelméről, „hogy jobban conserváltassék, árokkal kellene körülvenni.” Néhány éven belül elkészül az erdőn körbefutó egy öl széles és öt láb mély árok. Az erdőn átvezető országutat elkerülő irányba terelték. Ezt követően szekerekkel csak nappal és csak az északi (pallagi) és a déli (nagyerdei) kapun keresztül lehetett bejutni az erdőre. Néhány éven belül Apafát, majd az összes erdőbirtokot is körbeárkolták. A nagyerdei kapu és parkajtó mellett álló házikó volt a cédulaház. A fogatosoknak a facédulát ott kellett leadniuk.

Az erdők fái sokféle feladat teljesítését segítették. 1746-ban Domokos Márton főbíró átépíttette a hortobágyi fahidat, a folyóra malmokat emeltetett. Új tantermekeket épített a kollégiumhoz és templomot az ispotályhoz. Az építkezésekhez az értékes szerfák Ohatról és a Nagyerdőről kerültek ki.

Az 1819-ben Debrecen Tanácsa „A Nagyerdő és más erdőségek gazdálkodását szabályozó Erdészeti utasítás” című kiadványában „díszkert”-ként említi az erdő díszfákkal szegélyezett sétányos részét.

1822-ben létesült az első faiskola, ahol a nevelt csemetékkel megteremtették a mesterséges felújítások hátterét. Később szinte minden erdőbirtokon szakítottak területet faiskolára. Azokban, és az erdőóri lakásoknál is neveltek csemetét.

Még abban az évtizedben az északi legelőkről érkezett futótűz pusztított az erdőn. Akkorra területen veszett oda a tölgyes, hogy hat évre osztották szét a megsült, elszenesedett fák kivágását.

Török Pál erdőmester 1868-ban adott számot a Nagyerdőről. Területe 2346 hold, amelyből 137 hold tisztás, 2208 hold pedig erdő. „Az úgynevezett Nagyerdő, mint a városhoz legközelebb álló és legjobb talajú erdő, hogy nagyobb szerű épületi fákat és hid-deszkákat szolgáltatasson úgy a város, mint magánosok szüksége fedezésére, 120 éves fordában mint szálerdő kezeltek”.

Az 1879-ben megjelent erdőtörvény nemcsak a legeltetés ügyét rendezte, hanem lefektette az erdőgazdálkodás szabályait is. Az erdőbirtokosoknak olyan üzemtervet kellett készíteniük, amely a faállomány korára és a felújítás menetére támaszkodva meghatározta az évente kivágható terület nagyságát és az onnan származó faanyag mennyiségét.

Az „Első rendszeres gazdasági üzemterv” 1885-ben készült el. Török Gábor a Nagyerdőn a tölgy és akác mellett, külön parkerdő gazdálkodási osztályt alakított ki. „Amely a parkerdő különleges rendeltetésénél fogva a parkírozás fokozatos keresztülvitele, a szépirodai és kulturális érdekek miatt száraló üzemben ke-

zeltetik, amellyel a szép faegyedek megkímélhetők és a parkírozás akadályozva nincsen.” Még ugyanabban az évben lát napvilágot „Debrecen Szabad Királyi Város Nagyerdei Fűrőkertjének rendezési tervezete”, ezt tekintjük a parkerdő első fejlesztési tervének. A parkerdőt Török Gábor irányításával 1915-ig, az erdőmester haláláig az erdészeti személyzet kezelte.

1909-ben a földművelésügyi miniszter engedélyezi 40 k. hold kivonását az erdőgazdasági kezelés alól körút, nyaralók és mulató helyek céljára.

A faiskola környékére ültetett egyholdnyi erdei- és fekete fenyők félévszázados korokban növekedésükkel azt üzenték, érdemes őket bevonni a hátsabb vágásterületek felújításába. A 19. század végén az akác mellett ezek a fenyők is jelentős szerepet kaptak az erdősítésekben.

A kaszálási talán igen, de a legeltetési teher nem került el ezt az erdőt sem. A város ménese meg-megfordult az árnyas fák alatt. Térképek mutatják a rucás oldalon a sertések fészket, a kondás tanyát. 1880-tól a törzsgulya téli szállását is a Nagyerdőn jelölik ki, annak északnyugati felében. Az 1911-es üzemterv készítésénél a várostól kért vélemény legmarkánsabb része így szól: „A Nagyerdő hátsó részén lévő teletetésre berendezett szilárd téglapítványból álló törzsgulya tanya jelenlegi állapotban meghagyassék, annál is inkább, mert az üzemterv szerinti irtás ezen területen 70–80 év múlva érkezik.” A gulyástanya téglával bélelt kútja még napjainkban is megvan. Tíz méteres mélységében száraz torka hirdeti, hogy valaha fakadt abban vízer is...

A tölgyesek tenyészeti viszonyai a Tisza gátak közé való szorításával, és azt követően a nyírvizek lecsapolásával hátrányosam módosultak. A talajvíz szintje egyre mélyebbre szállt, a vizenyős laposok kiszáradása a levegő párateltségét csökkentette. A ritka árnyékolású, gyér záródású homokháti tölgyesekben a nap és szél megtette hatását, amit tetézt a kaszálás és a téli legeltetés terhe, valamint a kártevők serege. A tölgyesek fenntartása, felújítása reménytelen feladattá vált. Nem csoda tehát, ha a régebbi városi erdőkezelés a tölgyesek reménytelen telepítésével majdnem egészen felhagyott és a megváltozott viszonyokhoz alkalmazkodott. Helyette más fánemek, főleg az akác telepítésére tért át.

Török Pál már 1868-ban azt írta a nagyerdei felújításokról: „hol vetés általi erdőnevelés gyakoroltatik, mely a régi nedvesebb években tűrhető eredménnyel foganatosított is, de a közelebb elmúlt száraz években igen kevés vagy semmi sikert nem mutatott, sőt a legközelebb elmúlt évek alatt e végett még kísérlet sem tétetett.” Ezt tapasztalva 50 k. holdnyi vágásterületet osztottak ki a szegényebb sorsú lakosok között vákáncsos módon való erdőfelújításra. Ez a szokás meggyökeresedett, ennek a lenyomata a második katonai felmérés térképén látható. Az erdő északnyugati felében látható világos folt nem más, mint egy hatalmas összefüggő erdőfelújítási terület. A folyamat oda vezetett, hogy a második világháborút követő években az erdő uralkodó fánemévé (60%) az akác vált. Erdészgenerációk szívós, kitartó munkájának köszönhető, hogy a Nagyerdőnek a

Nyírerdő Zrt. által kezelt részén az akác részaránya napjainkra 7% alá csökkent. Újra tölgyesek uralkodnak a Nagyerdőn.

Tartós fennmaradásukra azonban csak a tartós vízpótlás adhat reményt. Fél-évszázada indultak meg az ezt szolgáló nagyobb horderejű fejlesztések a város, a vízügyi és az erdészeti szakemberek együttműködésével. A tervek érintették ugyan, azonban a megvalósítás már elkerülte a Nagyerdőt.

Azóta újabb elképzelések születtek, amelyek több évtizedes várakozás után végre megvalósulhatnak. A Tóció-patak, a Nagyerdő és a város keleti részén fekvő jóléti tavak gondjait is megoldó Civaqua-programnak a tervek szerint három üteme lesz. Először a Tisza vizét a Keleti-főcsatornából csővezetéseken keresztül eljuttatják el a Tóció-völgybe. Majd ezt a vizet viszik el a második ütemben a Nagyerdőbe, a harmadik ütemben pedig a város keleti részén lévő jóléti tavakhoz.

A terv megvalósulásával a város körül növelni lehet az erdőterületek nagyságát, ami megszüri, csökkenti a homokvidék felől érkező szállópor mennyiségét. A Bocskai fejedelemmel kapcsolatban szárnyra kelt nagyerdős legenda, az elkövetkező években valósággá válhat.

Elsők között...

A két világháború között Kaán Károly kezdeményezésére megindult az országban a természeti emlékek feltérképezése és a javaslatok előkészítése. Ezt az ügyet Debrecen város törvényhatóságának támogatásával a Tiszántúlon a magyar királyi Tisza István Tudományegyetem, azon belül Soó Rezső professzor irányításával a Növénytan Intézet vette kézbe. Az intézet munkatársai együttműködtek a M. Kir. Erdőigazgatóság és a Tiszántúli Madárvédelmi Egyesület szakembereivel.

Elsőként a debreceni erdőkben jelöltek meg védelemre érdemes területeket, ahol az erdők, rétek, ligetek, lápok kiirtását, pusztulását és felszántását kívánták megakadályozni. A védetté nyilvánítás elsőbbsége Debrecen városát illette. Debrecen vezetősége ugyanis önként, a maga elhatározásából ajánlotta fel védelemre a tulajdonában lévő városi erdőkben található természeti ritkaságokat és nevezetességeket. A város törvényhatósága teljes megértéssel és készséggel adta hozzájárulását a védetté nyilvánításhoz.

A Tiszántúli Madárvédelmi Egyesület 1934. évi jelentése szerint már létezik a Nagyerdőn egy 60 holdas természeti emlékként nyilvántartott terület. E bejelentést a közgyűlésen Tikos Béla erdőmester tette.

Mindezt örömmel, elégtétellel és megnyugvással üdvözölték a természet barátai, akiknek kutatásai és leírásai alapozták meg az oltalom szükségességét. Többek között Soó Rezső, Boros Ádám, Máthé Imre, Hankó Béla, Nagy Jenő, Rapaics Raymund, Tamássy Géza, Tikos Béla, Tuzson János munkáját segítette Krall János miniszteri tanácsos, akkori debreceni erdőigazgató.

Az erdőigazgatóság kapott olyan feladatot is, hogy a hosszútűs fenyők, az egyhajú földike (egyhajúvirág), a tavaszi hérics és a páfrányfélék kipusztulásának megakadályozására, azok lelőhelyeinek védelmére tegyen javaslatot. (Ennek kapcsán merült fel a gúthi templomrom és a várhegyi megállónál a páfrányos vasúti bevágás védelme is.) Amíg az előkészületek folytak, addig a felsorolt növények utcai árusítását a város korlátozta. Csak jogos szerzést igazoló bizonyítvány birtokosa adhatta, vehette, szállíthatta azokat.

Az 1935-ben megjelent IV. törvénycikk rendelkezései alapján a javaslatokat kiegészítették a természeti érték nevének és tartalmának megjelölésével, a föld- és erdőhasználati korlátozásokkal, valamint a szükséges kerítések, jelzőtáblák, határjelek, stb. felállításának szükségességével és költségvetésével is.

1937. július 22-én a törvényhatósági közgyűlés, az előkészítő bizottságok, valamint a törvényhatósági kisgyűlés egybehangzó javaslata alapján hozzájárult ahhoz, hogy „az Alföld pusztuló ősi növényvilága az utókor számára tudományos és gyakorlati célokra átmenthető legyen, s evégből a már kijelölt és még kijelölendő területek a talajművelés alól kivonassanak és mint természetvédelmi területek tartassanak fenn.” Felhatalmazták a város polgármesterét, hogy a fenti célokra feltétlenül szükséges összes területet kijelölje, pontos kimutatását állítsa össze és azoknak megvédését a legszélesebb körben hozza nyilvánosságra.

1937. szeptember végén Debrecen sz. kir. város közigazgatási bizottságának gazdasági albizottsága határozatba foglalva a Földművelésügyi Miniszternek védetté nyilvánításra felterjesztett Bánkon 4, Debrecenben 8, Halápon 10 és Nagycserén 3 erdőrészletet, valamint javaslatot tett a szükséges korlátozásokra. Az indítványban tíz idős, nyolc fiatal erdő, és hét tisztás szerepelt.

Az Országos Természetvédelmi Tanács azonban csak a 35.000/1938. FM számú végrehajtási rendeletének felhatalmazásával tehetett javaslatot a városi erdők kisebb szegleteinek kormányhatározattal történő védetté nyilvánítására.

A m. kir. Földművelésügyi Miniszter a Vallás és Közoktatási Miniszterrel egyetértésben 115.158/1939. számú rendelettel 1939. október 10-én védetté nyilvánította a Debrecen sz. kir. város tulajdonát képező erdőkben elszórtan elhelyezkedő, 91 katasztrális hold és 1264 négyszögölnyi területet. Az érintett erdők: Nagyerdő, Fancsika, Mézeshegy, Pacz, Haláp, Bodóhát, Kanálhegy, Pipóhegy. Megtiltotta azokon a fahasználatot, a talajművelést és a legeltetést.

Valószínűleg az előkészítés végső fázisában készülhetett az a kimutatás a városi erdőkben található természetvédelmi területekről, amit július 10-én írt alá Krall János miniszteri tanácsos, m. kir. erdőigazgató. Tekinthejtük ezt a nyilvántartást Debrecen sz. kir. város helyi törzskönyvének, ami megalapozta, mintaként szolgált az országos jelentőségű természeti értékek lajstromának összeállításánál.

Ezt a vélekedést támasztja alá, hogy a kellő mérnöki gondossággal összeállított, írógéppel készített, letisztázott debreceni kimutatást az országos természetvédelmi törzskönyvbe (kisebb-nagyobb hibákkal) egyszerűen kézzel átmásolták.

Kiegészítették hat természeti érték (Savóskúton Bényei nyárfa és keleti platán, Ohaton molyhos-, cser, kocsányos tölgy és feketenyár) bejegyzésével. Végül azonos dátummal, de más rendeleti sorszámmal rögzítették a gúthi templomrom, a páfrányos és két hatalmas tölgyfa (az egyik a Hubertus-tölgy) védetté nyilvánítását. Ezeket külön vezették be, mert igazgatásilag Szabolcs vármegyéhez tartoztak.

Ez jottányit sem változtat a legfontosabb tényeken, 1939. október 10-én az első harmincöt védett területet és természeti értéket Debrecen város birtokán jelölték ki. A magyar természet-megőrzési törekvések e jelentős állomását követően fonódott szorosan össze a három szó: Debrecen – Nagyerdő – Természetvédelem.

Az egyes sorszámú védett területhez tartozó észrevételek számos üzenetet hordoznak magukban. A Nagyerdő északkeleti sarkában kijelölt viszonylagosan nagy, összefüggő és idős, szil-nyár elegyes tölgyesből kiűzték a fejszét, a kiszáradt fákat csak feldarabolva vihették az út mellé. A tuskózást pedig megtiltották. Az arra érdemes növényfajok áttelepítése már akkor sem volt ördögtől való cselekedet. Az árokkal körbevett területről, „a nagy város közelsége (közönsége) a tetszetősebb növényfajokat kiirtotta: erre a védett helyre a szomszédos erdőkből vissza vannak telepítve a kipusztult fajok.”

Nem lehet véletlen, hogy az egy napon bejegyzett harmincöt tételből, ezt sorolták legelőre. Elsők között az elsőt, a debreceni Nagyerdőt...

A II. Természetvédelmi törzskönyv (1950–1969) 225. sorszámú bejegyzése szerint 115.316/1950. XI.13. sz. határozattal védetté vált „A debreceni Nagyerdő ezüsthársas gyertyános erdőrésze, mint az alföldi előfordulás ritkasága.” Védelmi intézkedések: 1. A területen mindennemű használat tilos. Csak a száraz fák termelhetők ki, ezeknek a kitermelésére az O.T.T.-től (Országos Természetvédelmi Tanács) előzetesen engedélyt kell kérni. A kitermelést óvatosan kell végrehajtani. A faanyag csak a védett terület határán kívül készletezhető. 2. A területen legeltetni szigorúan tilos. 3. A védett terület fáit és más növényeit megromgálni, virágait leszedni, vagy tövestül kitépni tilos. Ezeket a rendelkezéseket az üzemtervbe fel kell jegyezni.

Később a törzskönyv lapját pirossal áthúzták, a jegyzet rovatba a „megsemmisült” bejegyzés került. Tévesen. A Nagyerdő nyugati felében a hatalmas gyertyánokkal és hársakkal elegyes tölgyes napjainkban is megvan, köszöni szépen jó egészségnek örvend.

Ugyancsak ennek a törzskönyvnek a 324. sorszámú bejegyzésében olvasható, hogy a 1181/1959. sz. határozattal védetté vált a Nagyerdő idős tölgyeséből 35,3 hektár. „A debreceni Nagyerdő 1. természetvédelmi törzskönyvi számú elpusztult terület helyett védelem alá. A mezei juharos-tölgyes mély mezőségi löszös talajon áll, míg a dombháton álló gyertyános-tölgyes kovárványos homokon kialakult erdőtalajt borít. A tölgyfák 120–130 évesek. A terület tipikus képviselője a Nagyerdő idős tölgyeseinek” – áll az indoklásban.

Több mint 30 év múlva a környezetvédelmi és területfejlesztési miniszter 10/1992. (III.25.) rendeletével védetté vált a Nagyerdő összes állami tulajdonban lévő több mint ezerhektáros területe.

Helyi jelentőségű védelmet kapott a Debreceni Egyetem Botanikus Kertje, és a belső park erdő félszáz hektárnyi öreg tölgyese.

A Nagyerdő 2004-ben a Debrecen-Hajdúböszörményi tölgyesek (HUHN20033) kiemelt jelentőségű különleges természetvédelmi területek hálózatának (Natura 2000 terület) is részévé vált.

A debreceni Nagyerdő 1. természetvédelmi törzskönyvi számú területének emlékét már csak néhány darab hatalmas tölgy- és nyárfaóriás őrzi, vigyázza. Fejszétől megkímélt néma tanúfák...

Irodalom:

- Kaán Károly (1927): *A magyar Alföld*. Gazdaságpolitikai tanulmány. MTA
- Kovássy Kálmán (1929): *Debrecen szabad királyi város erdőgazdasága*. Erdészeti Lapok
- Oroszi Sándor (1987): *A Debrecen környéki erdők történeti áttekintése*. Erdészettörténeti Közlemények. OEE Erdészettörténeti Szakosztály
- Penyigei Dénes (1980): *Debrecen erdőgazdálkodása a XVIII. században és a XIX. század első felében*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Rakonczay Zoltán (1991): *A magyar természetvédelem 50 éve számokban*. Országos Természetvédelmi Hivatal, Budapest.
- Szemerédy Miklós – Oroszi Sándor (szerk.) (1996): *Szemelvények Debrecen város erdő-történetéből*. Erdészettörténeti Közlemények XXV. OEE Erdészettörténeti Szakosztály
- Szemerédy Miklós (2020): *A debreceni Nagyerdő és befogadott intézményei*. Kézirat, Debrecen
- Tikos Béla (1928): *A mai debreceni erdők kialakulása*. Debreceni Szemle. II. évfolyam 10. szám, december
- Török Gábor (1882): *Debrecen város erdőgazdasága*. Erdészei Lapok

Nagyerdei séták a mentális egészség szolgálatában

Molnárné Kovács Judit

pszichológus, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem

A természeti környezet és a mentális egészség

A környezetpszichológia a pszichológia egyik ágaként annak tanulmányozásával foglalkozik, hogy hogyan hat a környezet az emberre (a természetes környezetre és az antropogént is beleértve), valamint azzal, hogy az ember, a maga tudásával, értékeivel, attitűdjeivel, hogyan hat a környezetre (Dúll és Dósa, 2005; Steg és mtsai, 2013). E két aspektus egymástól elválaszthatatlan: az ember maga is alakítja azt a környezetet, ami őt befolyásolja. Ez a Nagyerdő esetében is így van: egyrészt alakítja az ember, akár azzal, hogy védi, akár azzal, hogy használja, esetleg rongálja, másrészt, a Nagyerdő közegében töltött idő, teljen az aktív, vagy kevésbé aktív módon, hat is rá. Tanulmányunkban ez utóbbi említett hatáson lesz a hangsúly.

A mentálisan egészséges személy képességeinek, kompetenciáinak tudatában van, meg tud küzdeni a hétköznapi élet problémáival, elvégzi feladatait, és hozzáteszi a maga részét ahhoz a közösséghez, amelynek része (Gilmour, 2014). A jó mentális státuszhoz – többek között – hozzátartozik az élet értelmességének, a világban jelenlévő valamiféle koherenciának a megélése, a valahová tartozás és a szűkebb-tágabb értelemben vett környezetért való felelősség tapasztalata, kielégítő társas támogatottság megélése, és az önelfogadás, valamint a növekedés élménye (Keyes, 2002). A vizsgálatokban sokféle módon meg lehet ragadni a mentális egészséget, akár olyan egyszerűen is, ahogy az étellel való elégedettséget mérik, például olyan állítással való egyetértéssel, mint „Ha újrakezdhetném az életem, nem sok mindent változtatnék rajta” (Diener és mtsai, 1985).

E szakaszban tehát amellet sorakoztatunk fel vizsgálati tapasztalatokat, hogy a természet jó hatású a mentális egészségre. A természetben töltött idő hatásával kapcsolatban először is tisztáznunk kell, mit is értünk a természetes környezet fogalmán. A különböző szakmaterületek különböző fogalmakkal élnek. Van, aki a táj, más a zöldövezet, megint más a természet fogalmát emlegeti. A pszichológiában a természeti környezet pedig a növények vagy más természeti, tehát nem az ember által alkotott alkotóelem (pl. víz) egyértelműen látható jelenlétét jelenti (Van den Berg és mtsai, 2018).

Az eltöltött idő kapcsán pedig fölmerül a „dózis” kérdése, vagyis az, hogy vajon mennyi idő eltöltése jár mérhető hatással, és vajon számít-e, milyen aktivitást végez a személy, miközben a természetben van. Az időtartammal kapcsolatban az eredmények egybehangzóak, hogy már a kis idő is számít. Akár csak napi tíz

perc üldögélés vagy séta a parkban is jót tesz, mind a fizikai, mind a mentális jóllétnek (Meredith és mtsai, 2020), és a szabadban végzett testmozgás időtartamának hosszabbra nyújtásával a további percek már csak kevesebbet tudnak hozzátenni a jó mentális hatásokhoz (Barton és Bretty, 2010). A „dózis” meghatározásában Cox és munkatársai (2017) arra jutottak, hogy ha valaki olyan helyen él, ahol a zöldterület aránya eléri a 20%-ot, akkor kisebb az esélye a depresszióra. Sőt, nem is kell feltétlenül benne élni a parkos környezetben. Ha van az otthontól 1–3 km-nél nem távolabb egy nagyobb zöld terület, akkor jobb az általános mentális egészség és kevesebb az egészségügyi panasz – derült ki egy holland vizsgálatból, melyben 10.000 személy vett részt. Az összefüggés azonosításához úgy gyűjtöttek adatokat, hogy térképről olvasták le, hogy az egészségkérdőívet kitöltő személyek lakhelyéhez képest milyen messze esik a legközelebbi nagyobb parkos terület. Az általában helyhez kötöttebb életet élő alacsonyabb szocio-ökonomiai státuszú személyek mentális egészségét még erősebben befolyásolta, hogy van-e a közelben park. Ők ugyanis egyrészt nehezebben hidalják át a távolságokat, másrészt jellemzően zsúfoltabb, csekélyebb zöldborítás-arányú lakóövezetekben élnek (De Vries és mtsai, 2003).

A mentális egészségre gyakorolt pozitív természeti hatásba tehát egy séta a szabadban (Kotera és mtsai, 2021) ugyanúgy beletartozik, mint az üldögélés egy szép parkban, vagy kertben (Meredith és mtsai, 2020). Még azt is beleértjük a természet pozitív hatásaiba, ha valaki ablakon keresztül tekint ki természetes környezetre, fákra. Sőt, a legelső vizsgálat, ami rámutatott a természet egészségre gyakorolt jó hatásaira, épp egy olyan volt, melyben arra mutattak rá, hogy azoknak a betegeknek, akik műtét után olyan ágyon feküdtek a kórteremben, ahonnan az ablakon keresztül parkra tekinthettek, kevesebb fájdalomcsillapítóra volt szükségük (Ulrich, 1984). Később pedig az is kiderült, hogy a fákra tekintő ablak még a gyerekek iskolai teljesítményét is segítheti, ugyanis egy fárasztó feladat után hamarabb kipihenik magukat, hamarabb tudnak újra figyelni, ha a feladatteljesítés után levezetésképpen olyan ablakon tekinthetnek ki, mely parkra néz, és nem épületekre, vagy esetleg nincs is ablak a teremben (Li és Sullivan, 2016). (Ez alapján ne gondoljuk, hogy egy konferenciateremnek még külön az előnyére is válik, ha nincs ablaka, mondván, hogy az csak eltereli a figyelmet az előadásokról!).

A dózis kérdését lehet még tovább részletezni. Ulrich (1984) vizsgálatát olyan kritikák érték, hogy az ablak melletti ágyakat nem véletlenszerűen kapják a betegek a kórházakban, mivel általában a fürdőszoba onnan messzebb esik, ezért több ágyas szobában a jobb állapotú betegeket ésszerűbb oda helyezni. Egy koreai vizsgálat véletlenszerű elrendezéssel azonban megmutatta, hogy a természet becsempészése a kórtermekbe valóban segíti a gyógyulást. Azok a betegek, akiknek tettek cserepes virágot a szobájába, hamarabb gyógyultak, mint azok, akiknek nem tettek (Park, 2006). Sőt, akár egy tájkép-fotó is elég lehet a kívánt hatás segítésében. Egy pszichiátriai osztályokat összehasonlító svéd hatásvizsgálatban a falakon elhelyezett tájkép része volt annak a tudatos környezetpszichológiai tervezettség-

mintázatnak, mely azt eredményezte, hogy a személyzetnek kevesebbszer kellett a betegek agresszív indulatainak megfékezése érdekében közbelépni, mint egy nem akkora odafigyeléssel tervezett pszichiátriai osztályon (Ulrich és mtsai, 2018).

Mi áll a természetes környezetnek a mentális egészségre gyakorolt jó hatásának a hátterében?

a, A természetben az ember eszébe jutó gondolatok tartalmától függetleníthető hatások

A kérdést úgy is feltehetnénk, hogy miért tesz jót a lelki egészségünknek egy séta a Nagyerdőn. A hatás magyarázata többértű (Van den Berg, 2018). Egyrészt, a mozgás a friss levegőn már önmagában is jót tesz az egészségnek, s ahogy a szólás is tartja, „ép testben ép lélek”. Ez itt azt jelenti, hogy a testi jó közérzettel együtt jár egy jobb hangulat, a jobb hangulat pedig együtt jár több olyan beállítódással, köztük például az optimista gondolkodással, melyek a mentálisan egészséges embereket jellemzik (Scheier és mtsai, 2001).

Másrészt a szabadba jellemzően nem egyedül, hanem társaságban mennek az emberek, s a jó hatás egy része abból is származhat, hogy a szabadban együtt eltöltött idő jót tesz a társas összetartozásnak, erősíti a kapcsolatokat. A séták alkalmat adnak tartalmas beszélgetésekre, és nem utolsósorban séta közben nehezített a mobiltelefon használata, különösen, ha figyelni kell lépteinkre, mivel nem mindig aszfaltozott úton haladunk. Manapság sok hétköznapi társalgásunk bensőségességét ugyanis az állandó elérhetőség fontosságának illúziója teszi tönkre, a telefonüzenetek állandó monitorozása, ami bizonyítottan aláássa a beszélgetések mélységét és élvezetességét (Dwyer és mtsai, 2018).

A városi erdőknek a mentális egészség megőrzésében kitüntetett jelentősége lett a pandémia idején (Noël és mtsai, 2021). Amikor a lezárások miatt még a legszorosabb baráti kapcsolatainkat sem lehetett a zárt terekre vonatkozó szabályozások betartásával ápolni, erdei találkozások és közös séták megoldást hozhattak társas igényeink betöltésére. 2020 tavaszán, a Covid-okozta kezdeti sokkhatásból való lábadozás és a virágbontás idején, érezhetően többszörösére nőtt az erdei utakat járó debreceniek jelenléte a Nagyerdőn.

A környezetpszichológusok által legtöbbször hangsúlyozott és legalaposabban megvizsgált hatás azonban abban áll, hogy a természetes környezet segít megküzdenni a stresszel, és segít legyőzni a mentális fáradtságot. E felfogást két nézőpont is képviseli. Az egyik szerint a természetes környezetre automatikus, és nagyon általános pozitív érzelmi választ adunk, ami általában véve megnyugtat és csökkenti a rossz érzéseket (Ulrich, 1983; Ulrich és mtsai, 1991). (Akkor, persze, ha az kedvünkre való, nem kietlenebb vagy zordabb annál, mint amit személyesen megnyugtónak tartunk.)

A másik nézőpont szerint pedig a természetes környezet közömbösíteni tudja azt az idegi fáradtságot, ami a figyelem kifáradása miatt tud erőt venni az emberen

– feltéve, ha olyan az a környezet, mely tetszik nekünk és kiemel a hétköznapijainkból (Kaplan, 1993; 1995).

Mindkét hipotézis feltételhez köti tehát a természet jó hatásának kibontakoztatását, és e feltételekben közös, hogy legyen olyan az a szabadtéri környezet, ami kedvünkre való. E preferenciáink sok tekintetben általános jegyeket mutatnak, más tekintetben pedig egyéniak, tanultak. Általában véve, vagyis kultúrától függetlenül jellemző az emberekre, hogy szeretik a ligetes erdőket, vagyis azt, amikor van egy kis árnyék, egy kis kilátás, látni is lehet, de el is lehet bújni. A Nagyerdőnek e ligetesebb részeit különösen szépnek tartjuk tehát, bár, tekintettel arra, hogy alapvetően a Nagyerdő nagy része a mai formájában az erdőgazdálkodás által kezelt, kevesebb az ilyen ligetes rész.

Az egyéni ízlésbeli különbségeket illetően vannak, akik a természetes erdőben félnek, és inkább a rendezett parkokat preferálják, bár, még a parkokban is ott lehet egyesekben a félelem, hogy veszély leselkedik rájuk (Viriden és Walker, 1999). Mivel a Nagyerdőnek vannak természetesebb, barangolósabb részei is, és vannak inkább a gondozott park kategóriájába eső részei is, a félősebbek is, és a bátrabbak is megtalálhatják azt a részt, ami személyesen a saját ízlésükhöz illik, attól függően, hogy a gondozott parkot vagy a várostól távolabb eső erdőrészeket választják.

Visszatérve a figyelmi helyreállítás modellhez, a perceptuális fluencia hipotézis (Joye, 2007) azzal magyarázza a figyelem tehermentesítését természetes környezetben, hogy a természetben látható fraktálszerkezetek kellemes redundanciát, ismétlődést jelentenek elménk számára, ezért a természetes ingerek észlelése kevésbé megterhelő, mint azoknak az ingereknek a befogadása, melyeket ember hozott létre. Azokra a nagyban és kicsiben ismétlődő hasonlóságokra kell itt gondolnunk, ami például a vastag faágakból eredő egyre kisebb ágak strukturális analógiáiban mutatkozik meg. De ugyanilyen szerkezeti ismétlődésekkel „szerkesztett” egy hópehely is, vagy az érrendszerünk is.

A figyelem tehermentesítése alapján érthetjük meg, vajon miért van az, hogy az epidemiológiai vizsgálatok szerint a természethez közelebb nevelkedő gyerekek között kevesebb a figyelemzavaros (ADHD-val, vagyis figyelem-deficités hiperaktivitással diagnosztizált) gyerek (Markevych és mtsai, 2018). (Ismerve ezt az összefüggést, nagy a szerepe korunk életmódjának – benne többek között a gyerekek kevesebb szabadtéri aktivitásának – abban, hogy a hiperaktivitás jelenlévése ennyire megnövekedett. A teendő is egyértelmű: Vissza a szabadba, de legalább is a szabad ég alatti aktivitásokhoz! Ha nem az erdei sétákhoz, legalább a parkos játszóterekhez.)

b, A természetben az ember eszébe jutó gondolatok tartalmából eredeztethető hatások

Mind a pozitív érzelmi, mind a figyelem helyreállítási hipotézis az automatizmusokra, tehát az alany számára a tudatosulás szintjét el nem érő hatásokra irányította a figyelmet a természetnek a mentális egészségre gyakorolt jó hatásának a magyarázatában. Vannak azonban olyan magyarázatok is, melyek kifejezetten a természetben megélhető gondolati tartalmak minőségét hangsúlyozzák. Az egyik ilyen szerint a természethez való kapcsolódás élménye segíti az élet értelmének megragadását, segít felfogni azt, hogy egy egyén valami „nagy egész”-nek a része a maga saját szerepeivel, dolgaival (Mayer és mtsai, 2008). Az értelmes élet érzése, ahogy arról már szóltunk is, része a mentálisan egészséges személy karakterisztikumainak. Ez az érzés a WHO bio-pszicho-szociális-spirituális egészségfogalmának a spirituális komponenséhez tartozik (Pikó, 2011).

Az egészhez kapcsolódáson túl, más spirituális tartalmak hozzáférhetősége, gondolataink közé emelkedésének az esélye is megnő a természetes környezetben. Egy kutatásban azt vizsgálták, milyen gyakran gondolnak az emberek a halálra, illetve a szabadságra természetes környezetben, és milyen gyakran teszik ezt mesterséges környezetben, városban (Koole és Van den Berg, 2005). A válaszadók mintegy kétharmada mondta azt, hogy a természetben inkább gondol a halálra, mint városi környezetben. De hozzávetőleg kétharmada azt válaszolta, hogy a szabadságra is inkább a természetben gondol.

A halál és a szabadság tartalmainak kettősségére gyakran, mint a természeti élmények kettősségére, ambivalenciájára hivatkozunk. A természetben megélhető ambivalens helyzeteknek négy csoportjáról beszélhetünk (Van den Berg és Heijne, 2006): a veszélyes vadállatokkal való találkozásról, a természet pusztító erejének, hatalmának megéléséről, a lenyűgöző tapasztalatokról, és az eltévedésről. Mind a négy kategóriát tudjuk a Nagyerdőre is vonatkoztatni. Találkozhatunk akár vaddisznókkal is (melyek alapértelmezésben természetesen nem bántanak, főleg, ha messze vannak, de mindenképpen alkalmasak arra, hogy elképzeljük, mi történne velünk, ha megtámadnának). Megélhetjük a természet hatalmát is benne, például, amikor egy alapos eső után az esővel megtelt átázott nagyobb ágak reccogva-ropogva és kiszámíthatatlanul mozdulnak a törzsön, s akár a földre zuhanhatnak. Vannak a Nagyerdőnek látszólag szinte érintetlen, idős fák uralta viszonylag kiterjedt részei is, melyek lenyűgöző módon juttathatják eszünkbe az életnek a mi életünkénél sokkal tágabb perspektíváját. S megfelelő tájékozódás nélkül akár az eltévedettség érzése is úrrá lehet rajtunk a Nagyerdőn, bár tegyük hozzá, ennek nincs sok alapja, hiszen benne az utak hálózata jellemzően sakkötélet-szerűen van kialakítva.

Összefoglalás

A Nagyerdő Debrecen lakosainak páratlanul gazdag lehetőséget nyújt a szabadidő hasznos eltöltésére, a természetes környezetben való regenerálódásra. A Nagyerdő tág fogalmába beletartozik nem csak a Nagyerdei park, de Debrecen város északi részén számos intézmény, legfőképpen a Debreceni Egyetem épületeit

bennfoglaló park is, és természetesen a város északi részét egészen Pallagig övező erdő.

A tanulmányban legfőképpen a természeti környezetben eltöltött időnek a mentális egészségre gyakorolt kedvező hatásait tekintettük át, és e hatások a Nagyerdőre is vonatkoznak. A hatások egy része független a természethez közvetlenül kapcsolódó gondolati tartalmaktól, a másik része pedig kifejezetten kapcsolódik azokhoz.

A tartalomfüggetlen hatások közé tartozik a jó levegőn gyakorolt testmozgás jobb hangulatra derítő hatása, a társas összekapcsolódás erősítése, a stressz oldódása a természeti környezetben. A közvetlenül a természet inspirálta gondolati hatások közül a spirituális inspirációkat emeltük ki, azt, hogy a természetben könnyebb az embernek saját magát önmagától távolodva nagyobb távlatokban egy nagy egész részének tekinteni, illetve kiemeltük a halállal és a szabadsággal kapcsolatos spirituális tartalmak gondolati hozzáférhetőségének megnövekedését.

Irodalom

- Barton, J., Pretty, J. (2010). What is the best dose of nature and green exercise for improving mental health? A multi-study analysis. *Environmental Science & Technology*, 44(10), 3947–3955.
- Cox, D. T., Shanahan, D. F., Hudson, H. L., Plummer, K. E., Siriwardena, G. M., Fuller, R. A., ... , Gaston, K. J. (2017). Doses of neighborhood nature: the benefits for mental health of living with nature. *BioScience*, 67(2), 147–155.
- De Vries, S., Verheij, R. A., Groenewegen, P. P., Spreeuwenberg, P. (2003). Natural environments—healthy environments? An exploratory analysis of the relationship between greenspace and health. *Environment and Planning A*, 35(10), 1717–1731.
- Diener, E. D., Emmons, R. A., Larsen, R. J., Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71–75.
- Dúll, A., Dósa, Z. (2005). A természeti környezet-környezetpszichológiai megközelítésben. *Tájökológiai Lapok*, 3(1), 19–25.
- Dwyer, R. J., Kushlev, K., Dunn, E. W. (2018). Smartphone use undermines enjoyment of face-to-face social interactions. *Journal of Experimental Social Psychology*, 78, 233–239.
- Gilmour, H. 2014. Positive mental health and mental illness. *Statistics Canada*, 25(9), 3–9.
- Kaplan, S. (1993). The role of natural environment aesthetics in the restorative experience. In P. H. Gobster, Ed., *Managing Urban and High-use Recreation Settings* (pp. 46–49). USDA. General Technical Report NC-163.
- Kaplan, S. (1995). The restorative benefits of nature: Toward an integrative framework. *Journal of Environmental Psychology*, 15(3), 169–182.
- Keyes, C. M. (2002). *The mental health continuum: From languishing to flourishing in life*. *Journal of Health and Social Research*, 43, 207–222.
- Koole, S. L., Van den Berg, A. E. (2005). Lost in the wilderness: terror management, action orientation, and nature evaluation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88(6), 1014–1028.

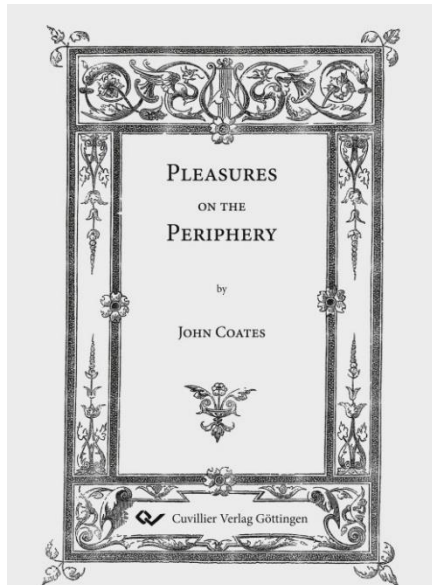
- Kotera, Y., Lyons, M., Vione, K. C., Norton, B. (2021). Effect of nature walks on depression and anxiety: A systematic review. *Sustainability*, 13(7), 4015.
- Li, D., Sullivan, W. C. (2016). Impact of views to school landscapes on recovery from stress and mental fatigue. *Landscape and Urban Planning*, 148, 149–158.
- Markevych, I., Tesch, F., Datzmann, T., Romanos, M., Schmitt, J., Heinrich, J. (2018). Outdoor air pollution, greenspace, and incidence of ADHD: A semi-individual study. *Science of the Total Environment*, 642, 1362–1368.
- Mayer, F. S., Frantz, C. M., Bruehlman-Senecal, E., Dolliver, K. (2008). Why is nature beneficial? The role of connectedness to nature. *Environment and Behavior*, 41, 607–643.
- Meredith, G. R., Rakow, D. A., Eldermire, E. R., Madsen, C. G., Shelley, S. P., Sachs, N. A. (2020). Minimum time dose in nature to positively impact the mental health of college-aged students, and how to measure it: A scoping review. *Frontiers in Psychology*, 10, 2942.
- Noël, C., Rodriguez-Loureiro, L., Vanroelen, C., Gadeyne, S. (2021). Perceived health impact and usage of public green spaces in brussels' metropolitan area during the COVID-19 epidemic. *Frontiers in Sustainable Cities*, 3, 668443.
- Park, S. H., Mattson, R. H. (2009). Therapeutic influences of plants in hospital rooms on surgical recovery. *HortScience*, 44(1), 102–105.
- Pikó, B. (2011). Életminőség és egészségvédelem a modern társadalomban. *Korunk*, 4, 3–9.
- Scheier, M. F., Carver, C. S., Bridges, M. W. (2001). Optimism, pessimism, and psychological well-being. In E. C. Chang (Ed.), *Optimism and pessimism: Implications for theory, research and practice* (pp. 189–216). American Psychological Associations.
- Steg, L. E., Van Den Berg, A. E., De Groot, J. I. (2013). *Environmental psychology: An introduction*. BPS Blackwell.
- Ulrich, R. S. (1983). Aesthetic and affective response to natural environment. In I. Altman, J. F. Wohlwill (Eds.), *Human Behavior and Environment* (pp. 85–125). Plenum Press.
- Ulrich, R. S. (1984). View through a window may influence recovery from surgery. *Science*, 224(4647), 420–421.
- Ulrich, R. S., Bogren, L., Gardiner, S. K., Lundin, S. (2018). Psychiatric ward design can reduce aggressive behavior. *Journal of Environmental Psychology*, 57, 53–66.
- Ulrich, R. S., Simons, R. F., Losito, B. D., Fiorito, E., Miles, M. A., Zelson, M. (1991). Stress recovery during exposure to natural and urban environments. *Journal of Environmental Psychology*, 11(3), 201–230.
- Van den Berg, A. E., Joye, Y., de Vries, S. (2018). Health benefits of nature. In L. E. Steg, A. E. Van Den Berg, J. I. De Groot (Eds.), *Environmental psychology: An introduction* (pp. 55 – 64). BPS Blackwell.
- Viriden, R. J., Walker, G. J. (1999). Ethnic/racial and gender variations among meanings given to, and preferences for, the natural environment. *Leisure Sciences*, 21(3), 219–239.
- Joye, Y. (2007). Architectural lessons from environmental psychology: The case of biophilic architecture. *Review of General Psychology*, 11(4), 305–328.

KÖNYVSZEMLE

Pleasures on the Periphery

John Coates

Cuvillier Verlag Göttingen, 2022.

Mióta a debreceni egyetem angol tanszékét megalapították 1938-ban, működésében mindig is kiemelkedő szerepet játszottak a lektorok, azaz az angol anyanyelvű kollégák. Többen is legendává váltak már. A Welsh házaspár a debreceni temetőben nyugszik; önkezükkel vetettek véget életüknek a Vörös Hadsereg bevonulásakor. Nem sokkal tragikus haláluk után nyolcévi kényszerszünet következett a tanszék életében: 1950-től kezdve az angol szakos képzésnek szünetelnie kellett Debrecenben. Az 1958-as újraindítás nem kisebb tudóstanár, mint Országh László nevéhez fűződik. Ő azt is elérte, hogy a hatvanas évek közepétől

ismét lehetett angol anyanyelvű lektora a tanszéknek; ez volt Paul Aston, akinek a nevét társszerzőként és lektorként számos publikáció jegyzi.

Így érkezünk el mostani kötetünk szerzőjéhez, John Coates-hoz; a rendelkezésemre álló adatok szerint ő volt a következő lektor Aston után, de valószínűleg csak néhány év kihagyást követően. Ha összerakom a különböző források mozaikját, nagy valószínűséggel az 1969–70-es tanévet töltötte Debrecenben. Az egyik forrás a saját személyes emlékezetem. Második osztályos voltam a Tóth Árpád Gimnáziumban, amikor kiváló angoltanárunk, Maros Miklósné azzal lepett meg bennünket, hogy egy délutáni beszélgetésre meghívta John Coates-ot. Óriási izgalomban voltunk, mivel élő angoljal addig még nem találkoztunk, így azt sem tudhattuk, hogy addigra el-sajátított szerény nyelvtudásunk egyáltalán működik-e. Coates hóri-horgas, kamaszosan esetlen mozgású ember volt, ugyanakkor nagyon barátságos, és kedvünkért szívesen lassította, egyszerűsítette beszédét – látszott, hogy már rutinja van ebben. Sok évvel később tudtam meg a tanárnőtől (akkor már kollégámtól, hiszen közben magam is angol szakos tanár lettem), hogy utána mindenkit beidéztek a rendőrségre, aki Coatesszal fölvette a kapcsolatot. Ne

csodálkozunk ezen: kivétel nélkül mindegyik angol lektor gyanús volt egészen a rendszerváltásig.

John Coates *Pleasures on the Periphery* című kötete ennek a kornak az izgalmas, szubjektív dokumentuma. A cím szó szerinti jelentése „Örömök a periférián”; ha a benne rejlő alliterációt is vissza akarjuk adni, lehet talán „Víg napok a végeken”. Mik is ezek a végek? A közel száz oldalas könyv a szerzőnek két helyen szerzett tapasztalatait öszszegzi, ezek pedig Szicília és Magyarország. Hogy miért éppen ez a kettő (hiszen más országokban is járt), azt az előszóban így magyarázza: mindkettő határvidék, az előbbi az arab világ, az utóbbi a szláv népek felé vezető úton. Magyarország-képét ez a felfogás nagymértékben meghatározza, már csak azért is, mert első felesége lengyel volt. Amikor első ízben Magyarországra látogattak (Miskolcra, 1968-ban), sok mindent az ő szemén keresztül látott. Együtt lepődtek meg a másságon: a lengyel nőnek otthon „azt mondták”, hogy minden kommunista ország egyforma – gyorsan rájöttek, hogy nem. Coates gondosan, tudatosan behatárolja emlékeit. Leírja, hogy ez a miskolci látogatás tizenkét évvel a magyarországi forradalom után, és egy hónappal Csehszlovákia megszállása előtt zajlott. Ahogyan én is csak sok évvel később értesültem rendőrségi megfigyelése néhány részletéről, ő is később szerzett tudomást róla: már Miskolcon is rajta volt a magyar titkosszolgálat

szeme. Mint írja, néhány évvel később Angliában ismét találkozott az egyik magyarral, akit Miskolcon megismert. Jellemző a beszédhelyzet: a természetben sétálnak, senki nem hallgathatja le őket, és biztosak benne, hogy soha többé nem találkoznak. Így szerez az angol férfi tudomást nemcsak saját meggyanúsításáról, hanem az ötvenhatos események megannyi részletéről. Sokaknak ismerős szituáció: én például 1975 nyarán így hallottam kaunasi egyetemistától arról, hogy egy évvel korábban Litvániában három napon át utcai harcok voltak. Aztán a magyarok fölszálltak a vonatra, és soha többé nem láttuk egymást.

Coates 1969-ben érkezik Debrecenbe (ahogyan titokzatosan utal rá, D egyetemi városba), és rögzíti is első benyomásait: „többé-kevésbé” kampusznak látszik a hely, csodálatosan rendben tartott parkkal, kisebbfajta Versailles képzetét keltve. Ezt a kedvező első benyomást gyorsan követték egyéb élmények, a korabeli bürokrácia útvesztőiben való bolyongás. Mint valami Kafka-hős, egy abszurd világban igyekezett a józan észnek megfelelően viselkedni és érvelni. Azért fontos dokumentumok ezek a történetek, mert a sejtek szintjén mutatják azt a lassú, erjedő folyamatot, amely fokozatos kulturális változásban teljesedett ki. A titkosszolgálat véleményével ellentétben egyetlen angol lektor se fejtett ki politikai (ahogy akkor mondták: bomlasztó) tevékenységet. Viszont mindegyik, akaratlanul is, képviselte azt a kultúrát, amelyik állampolgári

öntudatra nevelte. Minél többen tapasztalták ezt a kelet-közép-európai országokban, annál többen kerültek a hatása alá. Vagyis: egy normálisnak nem nevezhető világban váratlanul elkezdtek normálisan viselkedni.

1970-ben viszont Coates még magányos bolyongó volt egy karkai világban. Tanulságos történetet mesél el a „Registration” (Nyilvántartásba vétel) című fejezet. Akkoriban jogszabály mondta ki, hogy ha külföldi állampolgár a saját autójával érkezik Magyarországra, azt fél éven belül nyilvántartásba kell véteni, amelynek során magyar rendszám-táblára cserélik az eredetit. Az egyetlen hely, ahol ezt intézni tudta, Budapesten volt, az ottani vámhivatalban. Itt kezdődik az abszurd történet. Legyen szíves, szerelje le a rendszám-táblákat, csavarhúzó adunk. Remek, adja át őket. Ja igen, az új rendszám-táblákat egy másik hivatalban kell kérni, de siessen, mert rendszám-tábla nélkül megbüntethetik. A folytatás is hasonló: a csaknem vadonatúj kocsit nem megy át a műszaki vizsgán. Nagy nehezen megoldja, ahogyan az eredeti rendszám-táblák visszaszerzését is (az újakat megkapni reménytelen vállalkozásnak tartják). Végül jó tanácsot kap: ne akarja ő a kocsit itt regisztráltatni, hanem félévente hagyja el az országot, majd jöjjön vissza, és akkor újra kezdődik a féléves időszak. Így akár-meddig el lehet lavírozni.

Közben tapasztalatokat szerez a korabeli magyarországi előítéletekről. Addig általában nincs baj, amíg tudják róla, hogy angol (legfőljebb a

titkosrendőrség szemében szálla); kellemetlen helyzet akkor adódik, amikor keletnémetnek nézik (megfigyelése szerint a korabeli Magyarországon a leginkább lenézett kategória), magyar útitársát pedig sötét bőre miatt cigánynak vagy romának. Van viszont, amit utólag sem tud megmagyarázni. A debreceni Angol Tanszéken végig nem kívánt személynek érezte magát. Ahogyan írja, amikor végleg távozott egyéves szolgálata után, senki sem búcsúztatta. Éles ellentétet érzett azzal, hogy négy évvel korábbi spanyolországi tartózkodása végén az egész falu kitódult az alkalomra. Hangsúlyozza: ez Franco diktatúrájában történt. Miért volt hát ez a kiáltó különbség? A kérdés számára kérdés marad – számomra is, legfeljebb találgatni tudnék. Mindenképpen érdekes, hogy elődjét szinte minden munkatárs meghívta magához (ahogyan ezt a gondosan elkészített III/III-as jelentésekből tudjuk).

A történetfüzérből úgy látszik, hogy jobb kapcsolatot talált a tanszéki kollégák körein kívül. Leírja, hogy milyen kellemes estét töltött Miskolcon bizonyos Elemérrel (jazzlemezeket hallgattak), és hogy milyen érdekes találkozása volt Budapesten a miniszterhelyettessel („Laci”). A gyanakvó rendőrök csalódtak volna, ha tudják: egyértelműen rokonszenvezett Kádárnak a munkásosztálybeli gyerekek tanulását segítő oktatáspolitikájával. Ez még akkor is fontos, ha a kommunista munkásosztály fogalom és az angol kultúrában mélyen gyökerező

különbségtétel a munkásosztály és a középosztály között egészen más szemléletet tükröz. Azt viszont jól látja, hogy egy munkásszarmazású fiatal mindkét helyen könnyen a sznobizmus és az előítélet célkeresztjébe kerülhet.

Tizenegy hónapos debreceni tartózkodását így összegzi: távoli helyen volt, a „végeken”, méghozzá egy olyan országban, ahol a politika számára fontos volt a decentralizáció (77.). Erre valószínűleg a legtöbb magyar olvasó felkapja majd a fejét: a Kádár-kor szerintünk nem erről volt híres (és saját rendszámábla-története is ellentmondani látszik ennek). Egészen más élményben volt része, amikor jó két évtizeddel később visszatért Magyarországra, mint egy olyan bizottság tagja, amelyik a rendszerváltás folyamatát volt hivatva elősegíteni. Ekkor a napfény városában, Szegeden volt a munka-

helye. Itt válik személyessé a történet, egy olyan különös kapcsolat elbeszélésévé, amelyből majdnem szerelem lett, végül mégis két párhuzamosan futó életút maradt: egy középosztálybeli angol férfi és egy valaha a kommunizmusban mélyen hívő magyar nő csalódásokkal, újrakezdésekkel, kompromisszumokkal teli sorsa.

Műfajilag nehéz meghatározni John Coates kötetét; nevezzük rendhagyó naplójegyzetek gyűjteményének. Művelt, okos ember írta, aki nyitott szemmel jár a világban, és szívesen veti össze különböző országokban szerzett élményeit. Bár éppen debreceni hónapjait látja sötéten, mindenképpen hasznos adalék a mi szűkebb értelemben vett történelmünkhöz is.

Rácz István
irodalmár, egyetemi tanár
Debreceni Egyetem

A Mindszenty-sztori a budapesti amerikai követségen – Az *Oral History* mint történelmi módszer kérdései

Deák András Miklós: *Mindszenty bíboros az elbeszélte történelemben*, Budapest, L'Harmattan, 2021. 223 oldal.

A magyar–amerikai kapcsolatok a huszadik század elejétől értelmezhetők igazán, különösen az első világháborút lezáró tűzszünet majd békeszerződés időpontjától, amikor hosszú idő után ismét önálló és szuverén állammá vált az ország. Gyorsan meg kell jegyezni azonban azt is,

hogy az Egyesült Államok szempontjából Magyarország és a magyar ügyek ritkán számítottak fontosnak – akár a két világháború közötti időszakról, akár a hidegháború vagy a rendszerváltás utáni korszakról beszélünk. Néhány hosszabb időn át, és kritikus időpontban lényeges politikai tisztséget betöltő ember jelenik

különbségtétel a munkásosztály és a középosztály között egészen más szemléletet tükröz. Azt viszont jól látja, hogy egy munkásszármazású fiatal mindkét helyen könnyen a sznobizmus és az előítélet célkeresztjébe kerülhet.

Tizenegy hónapos debreceni tartózkodását így összegzi: távoli helyen volt, a „végeken”, méghozzá egy olyan országban, ahol a politika számára fontos volt a decentralizáció (77.). Erre valószínűleg a legtöbb magyar olvasó felkapja majd a fejét: a Kádár-kor szerintünk nem erről volt híres (és saját rendszámábla-története is ellentmondani látszik ennek). Egészen más élményben volt része, amikor jó két évtizeddel később visszatért Magyarországra, mint egy olyan bizottság tagja, amelyik a rendszerváltás folyamatát volt hivatva elősegíteni. Ekkor a napfény városában, Szegeden volt a munka-

helye. Itt válik személyessé a történet, egy olyan különös kapcsolat elbeszélésévé, amelyből majdnem szerelem lett, végül mégis két párhuzamosan futó életút maradt: egy középosztálybeli angol férfi és egy valaha a kommunizmusban mélyen hívő magyar nő csalódásokkal, újrakezdésekkel, kompromisszumokkal teli sorsa.

Műfajilag nehéz meghatározni John Coates kötetét; nevezzük rendhagyó naplójegyzetek gyűjteményének. Művelt, okos ember írta, aki nyitott szemmel jár a világban, és szívesen veti össze különböző országokban szerzett élményeit. Bár éppen debreceni hónapjait látja sötéten, mindenképpen hasznos adalék a mi szűkebb értelemben vett történelmünkhöz is.

Rácz István
irodalmár, egyetemi tanár
Debreceni Egyetem

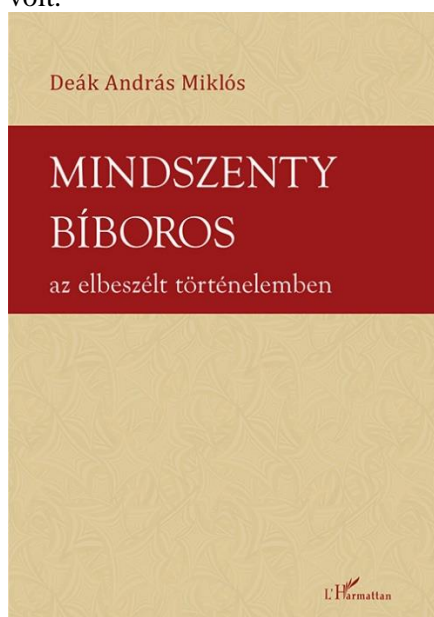
A Mindszenty-sztori a budapesti amerikai követségen – Az *Oral History* mint történelmi módszer kérdései

Deák András Miklós: *Mindszenty bíboros az elbeszélte történelemben*, Budapest, L'Harmattan, 2021. 223 oldal.

A magyar–amerikai kapcsolatok a huszadik század elejétől értelmezhetők igazán, különösen az első világháborút lezáró tűzszünet majd békeszerződés időpontjától, amikor hosszú idő után ismét önálló és szuverén állammá vált az ország. Gyorsan meg kell jegyezni azonban azt is,

hogy az Egyesült Államok szempontjából Magyarország és a magyar ügyek ritkán számítottak fontosnak – akár a két világháború közötti időszakról, akár a hidegháború vagy a rendszerváltás utáni korszakról beszélünk. Néhány hosszabb időn át, és kritikus időpontban lényeges politikai tisztséget betöltő ember jelenik

meg elsőként, akik számottevő szerepet játszottak a kétoldalú kapcsolatok szempontjából: Horthy Miklós, Bethlen István, Teleki Pál, Rákosi Mátyás vagy Kádár János. Az egyetlen nem politikai hivatalt betöltő személy, aki valóban fontossággal bírt a hidegháború évtizedeiben, az Mindszenty József bíboros (1892–1975) volt.

Mindszentyt különösen az első világháború végén bekövetkezett vereség, és a nyomában megszületett forradalmak, a román megszállás és végül a trianoni békeszerződés jelentette trauma fordította a közügyek felé. Konzervatív és megrögzött legitimista volt, aki éppen ezért nem támogatta Horthy Miklóst sem. 1944-ben nevezték ki veszprémi püspöknek, de a nyilas hatalomátvétel után – miután tiltakozott a zsidó-

kat ért atrocitások miatt – letartóztatták és csak a háború végén szabadult ki. Még 1945-ben esztergomi érsekké, a következő évben pedig bíborossá nevezték ki. Következésképpen a kereszténydemokráciát hirdette és az antikommunista erők egyik vezéralakjának számított. 1948 decemberében koholt vádak alapján letartóztatták, megkínózták, majd koncepciós perbe fogták, és életfogytiglani fegyházra ítélték, amit 1955-ben házi őrizetre mérsékeltek. Az 1956-os forradalom és szabadságharc alatt kiszabadult, de a szovjetek november 4-i bevonulása alkalmával az Egyesült Államok budapesti követségén kért és kapott menedéket. Tizenöt évet töltött itt, majd – mindenki megkönnyebbülésére – távozott és Bécsbe utazott, ahol 1975-ben hunyt el. A rendszerváltás után hamvait hazahozták és Esztergomban helyezték végső nyugalomra.

Mindszenty Józsefről különösen a rendszerváltás óta számos kötet jelent meg, és ezekben az amerikai követségen töltött tizenöt év természetesen meghatározó jelentőséget kapott. A most megjelent könyv is a bíborost, annak a követségen eltöltött éveit, és a hozzá fűződő amerikai viszonyt vizsgálja, elsősorban a követség alkalmazottjai körében. A szerző, Deák András Miklós, nyugalmazott diplomata és az irodalomtudomány kandidátusa, aki hosszú évek óta kutatja Mindszenty bíboros életét, mindenképp az amerikai követségen töltött tizenöt évet dolgozta fel. (Lásd különösen Deák András

Miklós, Somorjai Ádám OSB, Zinner Tibor, *Menedékben. Amerikai diplomaták Mindszenty bíborosról 1957–1970*, Budapest: Magyar Napló, 2019. A jelenlegi kötet ennek a műnek részben folytatásaként is tekinthető.)

A szerző elsősorban az *oral history* (elbeszélte történelem) eredményeivel foglalkozik, amely irányzat nem a leírt szavak és dokumentumok, hanem módszertani alapossággal készült interjúk alapján a személyes visszaemlékezésekre hagyatkozik, így egészíti ki az írott történelmet. Az *oral history* mint történelmi módszer az 1960-as években lett „nagykorú”, létezik saját amerikai és nemzetközi szervezete, és 1973 óta saját lapja is (*Oral History Review*). Deák az *oral history*, a megfelelően irányított interjú módszerével szerzett régebbi és új információkat veti össze a forráskritika eszköztárával más forrásból származó ismereteinkkel, és gazdagítja tudásunkat a bíboros budapesti amerikai követségen, majd 1966-tól nagykövetségen töltött napjairól. A könyvben két fő téma vonul végig: a bíborosnak nyújtott humanitárius menedékjog megadásának körülményei, illetve a főpap mindennapjai. Számos, amerikai tanú által szolgáltatott információ ebben a könyvben kerül először a magyar olvasók elé.

A számtalan kisebb-nagyobb lélegzetvételi visszaemlékezés igazi nyomozómunkára készíti a szerzőt, aki több helyen is falakba ütközik. Mindenekelőtt az *oral history*-módszer arra nem nyújt garanciát, hogy

kiküszöbölje az ellentmondásokat, és az eseményekkel kapcsolatban feltűnő tisztázatlan pontokat végérvényesen tisztázza. Deák mégis aprólékosan, szinte percről-percre próbálja rekonstruálni, hogyan és milyen körülmények között és milyen hatásra érkezett meg Mindszenty az amerikai követségre, és különösen ki és mikor engedélyezte számára a humanitárius (és nem politikai!) menedékjogot. Nyilvánvalóan úgy ítélték meg, a kialakult helyzetben élete és testi épsége veszélyben van. Az ellentmondásos források miatt nem teljesen világos az sem, ki kérte, hogy az USA követsége fogadja be őt, és miért tűnt el ez a kulcsfontosságú dokumentum. A szerző szerint mindenesetre „az utólagos ködösítési szándék bizonyosnak tűnik” (45.). Ebből adódóan Deák levonja a konklúziót, miszerint „még ma sem látjuk tisztán a válaszokat” (52.). Véleménye szerint nagy valószínűséggel Tildy Zoltán korábbi köztársasági elnök, és akkor éppen frissen kinevezett államminiszter kérhette a menedéket Mindszenty számára: „Minden jel arra utal, hogy a menedékkérés terve csak Tildy Zoltán közvetlen családi környezetéből származhatott”, a „környezete” feleségét és László nevű fiát jelentette (69.). Azonban már ugyanerre a megállapításra jutott Balogh Margit is Mindszentyvel foglalkozó korábbi műveiben, amit Deák is többször hangsúlyoz. Nyomozásának eredménye tehát inkább egy korábbi történelmi állítás igazolása, mintsem va-

donatúj következtetés. Meg kell említeni azonban, hogy ez utóbbi nem is állt Deák szándékában és inkább a homály szűrése volt elsődleges ambíciója.

Deák tehát arra a megállapításra jutott, hogy a (majdnem biztosan) Tildytől érkező megkeresés titokban történt, és azt az amerikai külügyminisztérium titokban is akarta tartani esetleges későbbi kellemetlenségek elkerülése végett – valószínűleg emiatt tűnt el a perdöntő bizonyíték. Kreáltak egy fedő történetet, ami azt kívánta elhitetni, hogy jól megszervezett befogadás helyett spontán menedékkérés zajlott le, percekkel azután, hogy Mindszenty megjelent az amerikai követségen 1956. november 4-e reggelén.

A Mindszenty bíboros követségén töltött mindennapjairól szóló részben számtalan ott dolgozó amerikai visszaemlékezéséből olvashat részeket az olvasó, ami személyes benyomások alapján vetíti elénk a bíboros követségi tartózkodásának nehézségeit és érdekességeit. Noha akadnak ellentmondások a visszaemlékezésekben, általánosságban elmondható, hogy a hazánkban szolgálatot teljesítő és idézett követségi, majd nagykövetségi hivatalnokok többsége kiemeli Mindszenty konokságát, aki ugyan ízig-vérig patrióta volt, de hercegprímásként magát tartotta az ország valóban törvényes vezetőjének, hiszen sem király, sem kormányzó nem volt hivatalban – Kádár Jánost természetesen nem ismerte el törvényes vezetőnek. Mindszenty Woodrow Wilson amerikai

elnökre kifejezetten negatívan emlékezett, mert őt tette felelőssé az Osztrák–Magyar Monarchia széteséséért, és egyben Magyarország meggyengüléséért.

A Szabadság téri követségen a bíboros jelenléte szinte állandó feszültség forrása volt, és a legtöbb amerikai ennek tulajdonította be az Egyesült Államok és Magyarország közti csak nagyon lassan oldódó rossz viszonyt. A valódi konfliktusforrást azonban sokkal inkább a jóvátétel kérdése, a vietnami háború és a koronaékszerek visszaszolgáltatása jelentette. Mindszenty József jelenléte az amerikai követségen inkább csak „hab volt a tortán”. Szintén többen megemlítik a visszaemlékezésekben, hogy Mindszentyt kívül gyakorlatilag minden érintett fél – a magyar és az amerikai kormány egyaránt, de még a Vatikán is – azt szerette volna elérni, hogy a bíboros minél előbb hagyja el a követség épületét. Konkrét nyomást azonban nem gyakoroltak a főpapra, így csak azután, hogy már élő rokonai nem voltak, és memoárjainak írását is befejezte, döntött úgy Mindszenty, hogy elhagyja az amerikai követséget és Bécsbe távozik. Minden megkérdézett egyöntetűen állította, hogy az ekkor már nagykövetséggé avanzsált diplomáciai képviselő munkatársai fellélegeztek.

A kötet felveti az *oral history*-val kapcsolatos módszertani kérdéseket is, mindenekelőtt azt, hogy mennyire megbízható ez a módszer és mennyire alapozható az ebből nyert információra történészi következtetés.

A dilemmával a szerző is tisztában van, de a gazdagon annotált és más forrásokkal való szembesítés minimalizálja azt az elsőre megalapozottnak tűnő fenntartást, hogy az események után sok évvel elhangzott visszaemlékezések homályosak, önigazolók, és éppen ezért történelmi szempontból alig használhatók. Deák véleménye szerint az elbeszélte történelem „igencsak hasznos kiegészítője a már részben ismert történetek egyes vetületeinek pontosabb megvilágításában” (185.). Ez valóban megkérdőjelezhetetlen, különösen, ha a szerzőhöz hasonló alapos-sággal végzi valaki a kutatómunkát. Felmerül azonban egy további dilemma is. Számos személy nem adott vagy nem kértek tőlük életinterjút. Kérdés, vajon ők tudtak volna-e további információkat szolgáltatni – ha kicsi is az esélye annak,

hogy olyan tudás birtokában lenne bármelyik akkori szereplő, amely akár részben módosítaná ismereteinket a Mindszenty-történettel kapcsolatosan.

A kötet azon ritka esetek egyike, amikor a jegyzeteket érdemes a főszöveggel együtt olvasni és tanulmányozni, hogy a teljes kép kirajzolódjon az olvasó előtt. Noha elsősorban a Mindszenty József életét érdeklő olvasókra számíthat a kötet, de mindazok, akiket inkább a magyar–amerikai kapcsolatok érdeklik, és akik az informálisabb történelmi emlékezet irányába nyitottak, szintén élvezni fogják a könyvet.

Peterecz Zoltán

amerikanista, egyetemi docens,
Eszterházy Károly Katolikus
Egyetem

Löki Viktor: Debreceni egypercesek

Méliusz Juhász Péter Könyvtár, Debrecen, 2022, 128 oldal

Löki Viktor fiatal biológus, aki fotós, blogger (Streets of Debrecen), és immár három debreceni témájú kötet szerzője is egyszemélyben. A nevét már ismerheti a debreceni olvasóközönség, ugyanis 2021-ben jelent meg az *Isten átnyúl a farmeron* című első regénye. Egy évvel később, 2022 szeptemberében ezt követte a *Debreceni civisházak és lakóik nyomában* című kötet, melyet a fiatal építész-mérnökkel, Harangi Attilával közösen írt.

Legújabb kötete a *Debreceni egypercesek* idén októberben látott napvilágot a Méliusz Juhász Péter Könyvtár támogatásával. Ebben a kötetben 88 – a város hétköznapi impresszióit megörökítő – képet találunk, valamint ezeket kiegészíti 80 rövid történet, melyből 78 rekonstruált dialógus, kettő pedig – a pontosság kedvéért – rögzített, és utólag lejegyzett szöveg.

A dilemmával a szerző is tisztában van, de a gazdagon annotált és más forrásokkal való szembesítés minimalizálja azt az elsőre megalapozottnak tűnő fenntartást, hogy az események után sok évvel elhangzott visszaemlékezések homályosak, önigazolók, és éppen ezért történelmi szempontból alig használhatók. Deák véleménye szerint az elbeszélte történelem „igencsak hasznos kiegészítője a már részben ismert történetek egyes vetületeinek pontosabb megvilágításában” (185.). Ez valóban megkérdőjelezhetetlen, különösen, ha a szerzőhöz hasonló alapos-sággal végzi valaki a kutatómunkát. Felmerül azonban egy további dilemma is. Számos személy nem adott vagy nem kértek tőlük életinterjút. Kérdés, vajon ők tudtak volna-e további információkat szolgáltatni – ha kicsi is az esélye annak,

hogy olyan tudás birtokában lenne bármelyik akkori szereplő, amely akár részben módosítaná ismereteinket a Mindszenty-történettel kapcsolatosan.

A kötet azon ritka esetek egyike, amikor a jegyzeteket érdemes a főszöveggel együtt olvasni és tanulmányozni, hogy a teljes kép kirajzolódjon az olvasó előtt. Noha elsősorban a Mindszenty József életét érdeklő olvasókra számíthat a kötet, de mindazok, akiket inkább a magyar–amerikai kapcsolatok érdeklik, és akik az informálisabb történelmi emlékezet irányába nyitottak, szintén élvezni fogják a könyvet.

Peterecz Zoltán

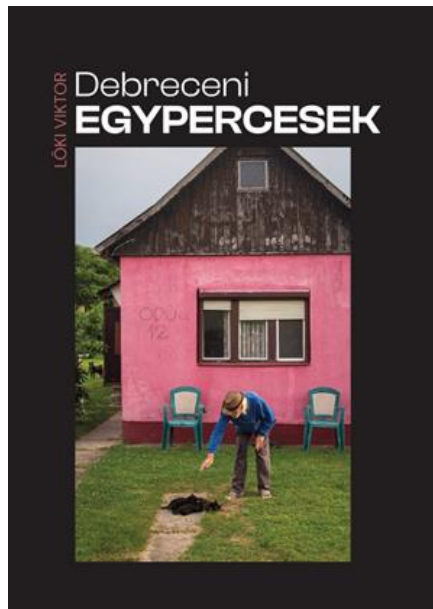
amerikanista, egyetemi docens,
Eszterházy Károly Katolikus
Egyetem

Löki Viktor: Debreceni egypercesek

Méliusz Juhász Péter Könyvtár, Debrecen, 2022, 128 oldal

Löki Viktor fiatal biológus, aki fotós, blogger (*Streets of Debrecen*), és immár három debreceni témájú kötet szerzője is egyszemélyben. A nevét már ismerheti a debreceni olvasókörzönység, ugyanis 2021-ben jelent meg az *Isten átnyúl a farmeron* című első regénye. Egy évvel később, 2022 szeptemberében ezt követte a *Debreceni civisházak és lakóik nyomában* című kötet, melyet a fiatal építész-mérnökkel, Harangi Attilával közösen írt.

Legújabb kötete a *Debreceni egypercesek* idén októberben látott napvilágot a Méliusz Juhász Péter Könyvtár támogatásával. Ebben a kötetben 88 – a város hétköznapi impresszióit megörökítő – képet találunk, valamint ezeket kiegészíti 80 rövid történet, melyből 78 rekonstruált dialógus, kettő pedig – a pontosság kedvéért – rögzített, és utólag lejegyzett szöveg.

Mind az album első, mind hátsó borítólapja rendelkezik extra behajtott füllel, ami akár könyvjelzőként is funkcionálhat, de ha kihajtjuk, észrevehetjük, hogy képeslapként meg is van szerkesztve, új funkciót adva neki.

A könyv címe Örkény István *Egyperces* novelláit evokálja, így az olvasó egy groteszk világ bemutatását várhatja. Löki Viktor „egypercesből” hiányzik az elborzasztásra való törekvés, a fanyar társadalomkritika, de tetten érhető egy különleges realista látásmód, amely a cívis város rejtett érdekességeire és szépségeire irányítja a figyelmet. Itt nem a szövegek vagy képek stílusa borzaszt el, hanem egyes témákra kaphatja fel fejét az olvasó. Ilyen lehet a hajléktalan párról készült kép, amelyen éppen haját vág a nő a férfinak

a szelektív kukák mellett. Vagy a kutyájával májkrémes kenyéren élő férfi, aki havi negyvenezer forintból próbál megélni, mivel gerincsérv miatt harminc éve rokkant, de mégsem százalékolták le.

Érdekes, hogy a kötetben szereplő képeknek, szövegeknek nincs külön címük, holott Örkény erre külön felhívja az *Egyperceseinél* a figyelmet: „*Fontos, hogy a címekre ügyeljünk. A szerző rövidegre törekedett, nem adhatott hát semmitmondó fölíratokat.*”

A kötet rendezési elve a keletkezési idő, nincsenek téma, terjedelem, megszólaló vagy egyéb szerint pakolva a történetek. Így minden dialógus új, egyedi és önálló egész alkotás. A ciklust összekapcsoló elvre pedig a cím is utal: minden szereplő Debrecenhez kapcsolódik.

A könyv egyik leghosszabb szövege az előszó, amelyben a szerkesztő, Juhász Tibor, leírja, a szerzővel való közös munkát, érzéseit, nosztalgikus hangulatát és a számára legmaradandóbb interjúkra is kitér. Ezen felül befogadói álláspontot jelöl ki az olvasó számára: a képek és a szövegek együtt felvillantanak egy történetfoszlányt, melyet nekünk kell tovább szőni, tovább gondolni. Minimalista stílusban, érdekfeszítő jelenségekről csepegtet az olvasónak információkat, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy akár mi magunk is keljünk útra, és ismerjük meg szűkebb környezetünket, mivel az értékek körülöttünk vannak.

A másik hosszabb leírás az utószó, amely a szerzőtől származik, aki

„tematikus csavargásai” során igyekszik megismerni a cívisek lokálpatriotizmusát, keresi a választ arra, létezik e lokális identitás Magyarország második legnépesebb városában. Megállapítja, hogy a – bár sokszor zárkózottnak aposztrofált – debreceniek igenis szívesen veszik az érdeklődést, és kedélyesen elcsevegnek egy fényképezőgéppel felszerelt kedves fiatalemberrel.

Ez a műfaj megköveteli a rövid, tömör megfogalmazást, a lényegre törő leírást, amely a hely szűke miatt sokszor kihagyásokkal párosul. Van olyan történet, amelyben a megszólított személyről semmit nem tudunk meg azon túl, hogy ő is abban a fodrászatban vágatja a haját, ami a képen szerepel. Itt nem a tulajdonos mesél a helyről, hanem egy járókelő. Így tudjuk meg, hogy a Csap utcai fodrászat már mintegy 50 éve üzemel családi vállalkozásként a környék lakóinak meglegedésére.

Az egyik legrövidebb szövegből azt tudhatjuk meg, hogy Picur – a képről hiányzó kutyus – megint nem hátul végezte el a dolgát, és ezt felrója neki az idős néni, aki valószínűleg a gazdája. A leghosszabb szövegek két oldalasok és dupla oldalas fénykép is tartozik hozzájuk. Ezeket diktafonnal rögzítette előre a szerző, és később írta le, hogy minél pontosabban tudja felidézni a párbeszédet.

A szerző Debrecen utcáin sétálva lencsevégre kapja a szokatlan témákat, amelyeket egy átlagos polgár csupán egy pillantásra méltat, nyugtázza, hogy városkájában ilyen is van – ha egyáltalán észreveszi –, és siet

tovább a saját dolgára. Történeteinek helyszíneit térképen ugyan nem jelöli, de a mai digitális világban jobban kezelhető GPS koordinátákat megadja arra az esetre, ha valaki kedvet kapna személyesen is megtekinteni az adott képet.

Löki Viktor könyve a mai elidegenedő világban kézzel fogható bizonyíték arra, hogy még a hírhedten zárkózott cívis város lakói is igénylik az őszinte érdeklődést, és szívesen mesélnek néhány percig egy idegennek az életük egy kis darabjáról.

Megörökítenivaló témából pedig bőven akad ebben a sokszínű városban. Vegyük például a borítóképnek választott Odú utcai sötétrózsaszín ház előtt álló ősz hajú apókat, aki éppen görnyedten mutat a földön kiscicáit tápláló fekete anyamacska és kicsinyei felé. Hétköznapi pillanat van itt megörökítve, amiben nincs izgalmas fordulat, sem sötét titok, csupán az idős ember gesztusa a cicák felé. A kép alá írt párbeszéd is rendkívül tömör; megtudjuk belőle, hogy még hátul is vannak macskák, melyek szerepe igen fontos: a kicsik még szopnak, a nagyok meg fogják az egeret. A mai világban, amikor a felesleges szaporulat „eltüntetése” még mindig sok helyen természetes, idillien hat a bácsi érzelmi kötődése a cicák iránt.

Az albumot lapozgatva kirajzolódik előttünk a kertesházak lakóinak egyediségre való törekvése, amely megtestesülhet egy védelmező ufólámpában, egy sárga békás csengőben, egy közeles reklámlámpában, egy oroszlanos kopogtatóban, az

egyedi feliratokban vagy táblácskákban, amelyek már nem rendelkeznek valós tájékoztató funkcióval, mégis őrzik a múlt egy fontos darabját.

Maguk az épületek is történelmi emlékek, néha műemlékek is egyben, amelyek 10–20–30–80 éve ott élő családok keze nyomát tükrözik. Sokszor a tulajdonosok saját maguk építették a házukat, amelynek környezete az évek alatt sokat változott, szomszédok jöttek, elköltöztek, újabb házak épültek, a természet kiszorult a város peremére, de a lokális emlékezet megőrzi a régi világot.

Így ismerhetjük meg a Domb utcai cívisháznak és lakóinak a történetét, amely régen cselédház volt, és a szomszédságában van Szabó Magda szülőháza. Az itt élő asszony gazdagnak vallja magát, mert ő a családjában, a 16 unokában és az 5 dédunokába látja az élet értékeit.

A Porzó utcában találkozhatunk Mazsola cicával, aki folyton beszökök a különleges mozaikos csempézett házba. Halápon a Fakopáncs utcában a mályvák és leanderek mellett az egykori pékbuszt is meg lehet csodálni, amely már csak kerti díszként funkcionál. A Rózse utca 6. ékessége a szekérkerék díszítésű kovácsoltvas kerítés és a fekete-fehér macska.

A több évtizede működő családi vállalkozásokat is megtalálja az író, például a Kunhalom utcai presszó 1996 óta a közösség központi töltekezőhelye, ahol korábban a fröccsre betérőkből állt a forgalom nagy része, ma pedig a sört kedvelők vannak

többen. Megtudhatjuk, hogy a Szo-tyori utcában, ahol a tulajdonos családja közel 100 éve lakik, finom kávét főznek a kisboltban. Korábban gazdálkodók voltak tehenekkel, lovakkal, disznókkal, de az idő elteltével ez már nem érte meg, és váltottak. A belvároshoz közelebb egyébként sem nézik jó szemmel a háztáji állatokat, zavarja a környéken lakókat az jószág hangja és szaga.

A 30–40 éves járművek is gyakran felkeltik Löki Viktor érdeklődését, és a büszke tulajdonosoktól megtudhatjuk, mikor, honnan vették a kincsékként őrzött autót. Megtekinthetjük többek között az unokának vásárolt sárga Trabantot, az 1986-os fehér Mercedes-t, a szerelésre váró fehér Trabantot, egy szürke Ladát, egy bordó Volkswagen Transportert, egy fehér Wartburgot, egy sötétkék 1986-os Suzuki Samurait, egy pirosról zöldre festett 1990-es Polski Fiatot.

Debrecen városában és környékén azonban nem csupán tárgyi emlékek adhatnak témát, a szerző szeme újra és újra megakad egy-egy állaton, amely a modern polgár számára érdekesnek, szokatlanak tűnhet: a ház előtt birkózó kiscicák, házikedvencként tartott macskák, 10–15 éves kutyák, himoroszlán kinézetűre nyírt szuka kutya, bolyhos csirke, tyúkok, kacsák, szelíd libák, belga óriás és kis nyulak, dél-afrikai és racka juhok, kecskék, disznók, malacok, tehenek és borjaik, valamint Samu, a kiskedvencként tartott szürkeharcsa.

Az egyedi tartású és szépségű növények is belekerültek a kötetbe: a 32 éves barackfa, a vörös kakastaréj, a cserépben véletlenül kikelt egy tő kukorica, a kétéves Csatár utcai banánfa, a törökszegfű, a friss karalábé, a 17 éves vérszilvafa és a magról kelt móra-bóra.

A külső látnivalókon túl a könyv betekintést enged az itt élő emberek hétköznapijaiba, múltjuk egy olyan részébe, amelyről valószínűleg hosszú évek óta nem is beszéltek már, mert talán senki nem kérdezte őket róla. A riportalanyok zöme nyugdíjas korú, többek gyermeke külföldön vagy tőle távolabb él, így van miről mesélniük, de nincs kinek. Sok érdekes, küzdelmes sors villan fel a fényképezőgép objektívjén keresztül, szubjektív mondanivalóval.

Ezeknek az embereknek az élete általában fizikai munkásként, gazdálkodóként telt, voltak jobb és rosszabb anyagi körülmények között, ami a kis presszóban elfogyasztott alkohol mellett is gyakran felvetődő téma, kivéve Ondódon, mivel – ahogy megtudhattuk – ott már 3–4 éve bezárt a kocsmá, és öregek otthona lett az épületből.

Az egyik legmeggrázóbb történet egy 1925-ben született, sokat megélt idős úr visszaemlékezéseit tartalmazza, melyet hangfelvételtől jegyzett le a szerző. Megtudjuk, hogy a bácsiék 5 éves korában költöztek be a városba, mély szegénységben éltek még a Horthy-korszak alatt. Ő 1944 októberében összetűzésbe keveredett egy német katonával, aminek a következménye komoly lábsérülés

lett, ezután orosz katonák verték össze egy zsebóra miatt, ekkor pedig a halántéka sérült meg súlyosan. Mindezek ellenére a kétoldalas fotón egyenes háttal, büszkén a kamerába tekintő jólszituált idősebb urat látunk, akihez odadörgölőzik a macskája. Élő példaként áll a ma embere előtt, mi mindent lehet túlélni küzdelemmel és kitartással.

Amikor gyerekek az alanyok, a játékosság, tisztaság jelenik meg a képeken a birkózó cicákat néző kislányokkal, a lakodalomban a szivacslovóról lelkesen mesélő kisfiúval, vagy a Felleg utcában a felhők-ből letekintő Laurával, aki cserfes őszinteségével adja a kép beállításának ötletét.

Mivel Löki Viktor minél pontosabban igyekszik idézni a szereplőit, a szövegek tartalmaznak köznyelvi, szleng, argó szavakat, néhol káromkodást is. Így adja vissza az élőbeszéd nyers valóságát, a szerző realista szemléletét. Az irodalmi olvasónak eszébe juthatnak Móricz Zsigmond novellái, amelyekben sorsfordító szándékkal tárta a pesti polgárok elé a vidéki emberek nyomorát, babonás világát. A szociográfiai igény nyel megírt *Puszták népe* Illyés Gyulától, vagy a balmazújvárosi születésű Veres Péter *Gyepsor-novellái* szintén figyelemfelkeltés, érzékenyítés céljából tárták fel a 20. századi perifériára szorult magyar nép nehézségeit.

A megnyilatkozókban közös, hogy egyfajta melankolikus nosztalgiaival beszélnek a múltból, amikor valahogy minden jobb volt, mégsem

sajnálhatja magát senki, inkább elfogadja a változó világ adta lehetőségeket.

Seprényi Kinga
magyar nyelv és irodalom -
történelem szakos tanár
Medgyessy Ferenc Gimnázium,
Művészeti Szakgimnázium és
Technikum, Debrecen

Keleti kérdés

Brit és orosz válaszok

Schrek Katalin: A keleti kérdés válságainak kezelése az angol-orosz kapcsolatok viszonyrendszerében: koncepciók, mechanizmusok és azok színterei (1821–1841). Pécs: PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport; [Debrecen]: DE BTK Történelmi Intézet; [Pellérd]: SYZ Hungary Bt. 2020. 284 oldal

Lehet-e egyetemes történelmi kutatásokat Magyarországról végezni? Gyakran kapja a kérdést, sokszor még szakmai berkeken belül is a nemzetközi kapcsolatokkal, globális

folyamatokkal, az európai, vagy éppen valamely más kontinensekhez köthető országok, népek, kultúrák múltjával foglalkozó történész. Második körben, amennyiben a kedves érdeklődő kételyeit az „igen, természetesen” válasz nem oszlatja el teljes mértékben, rendre felmerül a következő probléma: vajon a magyar kutató tud-e, nem a magyar történelemhez kapcsolódó témák kapcsán is a nemzetközi tudományos élet számára új adatokkal, meggyőző erejű állításokkal, védhető következtetésekkel előrukkolni. Schrek Katalin könyve újabb bizonyítéka annak, hogy ezekre a kérdésekre a válasz az, hogy „igen, természetesen”. Nem ezek az egyedüli elvárások, amelyek a tudomány világa, vagy a társadalom a hazai egyetemes történelmi kutatásokkal kapcsolatban támaszt. A hasznosíthatóság ugyanígy gyakran felmerülő kérdéskör. Az egyete-

sajnálhatja magát senki, inkább elfogadja a változó világ adta lehetőségeket.

Seprényi Kinga
magyar nyelv és irodalom -
történelem szakos tanár
Medgyessy Ferenc Gimnázium,
Művészeti Szakgimnázium és
Technikum, Debrecen

Keleti kérdés

Brit és orosz válaszok

Schrek Katalin: A keleti kérdés válságainak kezelése az angol-orosz kapcsolatok viszonyrendszerében: koncepciók, mechanizmusok és azok színterei (1821–1841). Pécs: PTE BTK TTI MOSZT Kutatócsoport; [Debrecen]: DE BTK Történelmi Intézet; [Pellérd]: SYZ Hungary Bt. 2020. 284 oldal

Lehet-e egyetemes történelmi kutatásokat Magyarországról végezni? Gyakran kapja a kérdést, sokszor még szakmai berkeken belül is a nemzetközi kapcsolatokkal, globális

folyamatokkal, az európai, vagy éppen valamely más kontinensekhez köthető országok, népek, kultúrák múltjával foglalkozó történész. Második körben, amennyiben a kedves érdeklődő kételyeit az „igen, természetesen” válasz nem oszlatja el teljes mértékben, rendre felmerül a következő probléma: vajon a magyar kutató tud-e, nem a magyar történelemhez kapcsolódó témák kapcsán is a nemzetközi tudományos élet számára új adatokkal, meggyőző erejű állításokkal, védhető következtetésekkel előrukkolni. Schrek Katalin könyve újabb bizonyítéka annak, hogy ezekre a kérdésekre a válasz az, hogy „igen, természetesen”. Nem ezek az egyedüli elvárások, amelyek a tudomány világa, vagy a társadalom a hazai egyetemes történelmi kutatásokkal kapcsolatban támaszt. A hasznosíthatóság ugyanígy gyakran felmerülő kérdéskör. Az egyete-

mes történelemmel foglalkozó kutatók munkássága hatalmas mértékben tud hozzájárulni ahhoz, hogy a hazai tudományos közeg és szélesebb közvélemény a Kárpát-medencén túli világ történéseiben eligazodjon. Az aktuális világpolitikai helyzet tükrében még inkább felértékelődnek azok a munkák, amelyek Kelet-Európával foglalkoznak és segítenek elhelyezni napjaink eseményeit történeti kontextusban.

Schrek Katalin az egyetemes történeti kutatások kapcsán jelentős hagyományokkal rendelkező Debreceni Egyetem BTK Történelmi Intézet Egyetemes Történelmi Tanszékének oktatója. A szerző kutatásaival, és a jelen recenzió tárgyául szolgáló kötettel az intézmény fontos tradíciójának fennmaradásához járul hozzá. A Debreceni Egyetem Történelmi Intézetének berkein belül zajló egyetemes történeti kutatások patinás múltját és jelenét olyan nagy nevek, nagy hatású kutatók fémjelzik, mint például Niederhauser Emil, Ránki György, Gunst Péter, és a sort még folytathatnánk. Az itt kutatók magas színvonalú publikációi bizonyítják legjobban azt, hogy ez a műhely jelenleg is aktív. Erre nagyon jó például szolgál Lévai Csaba 2020-ban megjelent *A förtelmes kereskedelem – A rabszolga-kereskedelem és a rabszolgatartó rendszerek kialakulása a kora újkori Észak-Amerikában* (Uránia Ismeretterjesztő Alapítvány–L'Harmattan Kiadó, Budapest) című könyve.

Schrek Katalin munkája jól illeszkedik a Történelmi Intézetben

szintén hosszú múltra visszatekintő Kelet-Európával, illetve az orosz történelemmel kapcsolatos kutatások körébe is. A szerző abban a műhelyben kezdte meg tudományos pályafutását, amelyet témavezetője (aki e sorok írójának mentora is volt) Bodnár Erzsébet vitt a hátán évtizedeken keresztül. Az ő keze alatt formálódtak Debrecenben hosszú időn keresztül a 19. századi orosz történelem mellett a Balkánnal, vagy éppen a Risorgimento-val foglalkozó kutatók, mint például Bodor Mária, Demeter Gábor, Pete László. Bodnár Erzsébet a keleti kérdés legjelentősebb ma élő hazai kutatója, és a Debreceni Egyetemen a 19. századi egyetemes történelemmel kapcsolatos kutatások motorja volt. Schrek Katalin munkája, amely tulajdonképpen a szerző 2018-ban megvédett doktori disszertációjának szerkesztett, kibővített változata, ezeket a hagyományokat viszi tovább.

A kötet a Pécsi Tudományegyetem BTK Történettudományi Intézet égisze alatt, (a kötet előszavát jegyző) Bebesi György irányítása alatt működő Modernkori Oroszország és Szovjetunió Történeti Kutatócsoport MOSZT könyvek sorozatában jelent meg. Schrek Katalin könyve a tizenharmadik a MOSZT sorozatban. A tizenhatodik szintén egy debreceni Bodnár Erzsébet-tanítvány, Bodor Mária, *Az orosz medve a Vezúvra tekint: Az orosz-nápolyi-szicíliai diplomáciai kapcsolatok nemzetközi összefüggései és helye I. Sándor (1801–1825) európai*

ügyekben követett politikájában című kötete.

A könyv nagy erénye a kiterjedt, több szempontból rendkívül színes forrásbázis. Ez a változatosság megmutatkozik az elemzett dokumentumok forrásvidékének, lelőhelyének, nyelvének terén egyaránt. A szerző – az angol és orosz anyagok mellett – francia, illetve német nyelvű forrásokra is hivatkozott. Másrészt ezek nagyon különböző típusú dokumentumok. A forrásjegyzékben egyszerre szerepelnek a londoni The National Archives-ban, vagy a bécsi Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv-ban őrzött nagyköveti jelentések, a nagykövetek közti levelezések mellett, kiadott forrásgyűjtemények és a brit parlamenti vitanapló kötetek (Hansard's Parliamentary Debates). Pozitívum, hogy a kutatás túllépett a hivatalos dokumentumok körén. A szerző a sajtóforrások (The Spectator, The Times, The Morning Chronicle) mellett naplót, privát levelezést, személyes anyagokat (például K. A. Lieven, vagy David Urquhart hagyatékát), vagy például politikus biográfiát is bevont a vizsgálatba.

A keleti kérdés brit-orosz relációban való elemzésének céljával Schrek Katalin nem csak a források összegyűjtésének, hanem a megfelelő módszerek kiválasztásának szempontjából is nehéz fába vágta a fejszét. A módszertannal foglalkozó fejezet helyesen mutat rá a vizsgált kérdés esetén a komparatív elemzés korlátaira. Ennek fényében szintén pozitívként értékelhető,

hogy a könyv több mint egy diplomáciatörténeti munka. A szerző felismerve a brit és az orosz gazdasági expanzióknak a keleti kérdésben játszott szerepét, ezekre a gazdaságtörténeti aspektusokra is kitért. Továbbá, a különböző koncepciók, konfliktusok elemzését színesítendő a könyv bepillantást enged a téma kapcsán érintett szereplők (pl.: K. A. Lieven, Dorothy Lieven, Arthur Wellesley, Wellington herceg) külpolitikai tevékenységébe, személyes szerepvállalásaiba.

A szerző kellő figyelmet fordított arra, hogy a téma historiográfiai hátterét bemutassa, hogy saját munkáját a korábbi kutatások dimenziójában pozicionálja. Ez nemcsak a brit és orosz szerzők könyveinek, tanulmányainak áttekintését jelenti. Szerző figyelme kiterjedt a magyar, német, francia és román kutatásokra is.

A bevezető részeket, a hipotézis, az alkalmazott módszerek, vizsgált források, és a témái historiográfiai hátterének bemutatását követően, a két állam napóleoni háborúk utáni, 1815–1821 közötti viszonyával foglalkozó fejezet kiváló tartalmi fellevezetése a könyv középpontjában álló kérdés bemutatásának. Majd a szerző a „görög ügy” izgalmas aspektusait járja körbe, rámutatva azokra a tényezőkre, amelyek a Balkánnal kapcsolatos orosz külpolitikát alapvetően befolyásolták. Az olvasó végigkövetheti, hogy milyen módon változtak Szentpétervár és London konfliktuskezelésre alkalmazott eszközei, módszerei. Schrek

Katalin három fő típusba kategorizálja ezeket az metódusokat: a be nem avatkozás elve, a diplomáciai úton való egyeztetés, továbbá, a közbeavatkozás, amely lehetett a felek közti mediáció, de a helyzet függvényében akár fegyveres intervenció, katonai rákényszerítés. A szerző átfogó módon mutatja be a brit külpolitika irányítóinak gondolkodását Oroszország és a keleti kérdés vonatkozásában meghatározó trendeket. Ezek közül az egyik az ideiglenes együttműködés lehetőségeit keresve kívánt politikai és gazdasági célokat elérni. A kooperatív megközelítéssel szemben kialakul egy másik szemlélet, amely úgy vélte, hogy a brit érdekeket az orosz külpolitika keleti kérdésben mutatott törekvéseinek ellensúlyozása szolgálja a legjobban. A kötet forgatása közben feltárulnak a keleti kérdéssel kapcsolatos orosz és brit külpolitika más, több évtizedes trendjei is. A szerző rámutat azokra a pontokra, amelyekben a két fél között hasonlóság, vagy különbség mutatható ki ezen a téren. Például Oroszország és az Egyesült Királyság esetén is politikaformáló tényező az adott területtel kapcsolatos gazdasági érdek. A könyv a gazdaságközpontú gondolkodásmód mögött a britek esetében a levantei kereskedelmet, illetve a legfontosabb gyarmattal, Indiával való zavartalan kapcsolatot, az oroszok vonatkozásában az Oszmán Birodalmon belüli gazdasági aktivitást és a déli orosz tartományoknak a Mediterráneumban zajló kereskedelembe való becsatornázását azonosítja. A gazdaság

mellett, a belpolitika alakulásának és a politikaformáló személyek gondolkodásmódjának is mindkét esetben hatása volt a külpolitikára. Az uralkodó jelentősége ebben a dimenzióban viszont komoly eltérést mutat a két fél esetében. Csakúgy, ahogy az udvartól/kormányzattól független politizáló közvélemény külpolitikára gyakorolt hatása is. A kötet fontos állítása, hogy a keleti kérdés kapcsán alkalmazott elvek, stratégiák és koncepciók közt nem csak a periódusok (a vizsgált időintervallumon belül kettő: 1821–1830, 1830–1841), hanem a térségek tekintetében is eltérés mutatható ki. A kutatás során elemzett három régió: a Balkán, a Fekete-tenger, és a Közel-Kelet. Schrek Katalin ezen a három térségen keresztül vezeti az olvasót, és arra a következtetésre jut, hogy a brit és orosz külpolitikát a földrajzi faktorok mellett, az imént ismertetett belső, illetve külső tényezők befolyásolták. (Ez a fajta, régióként eltérő koncepcióalkotás nemcsak és kizárólag a Foreign Office munkamódszere volt. A brit gyarmatügyek formálásában legfontosabb szerepet játszó szerv, a Colonial Office a 19. század derekán és második felében más eszközöket, más stratégiát és koncepciót alkalmazott a különböző területek kapcsán, úgy, hogy kereste ezek között az analógiákat és a különbségeket.)

A kötet struktúrája logikus, következtetései relevánsak, gondolatvezetése könnyen követhető. Az olvasó számára a koncepciók, események térbeli elhelyezését nagyban segítik a rendkívül igényes, színes

térképek, amelyek a kötet végén kaptak helyet. Közülük is érdemes kiemelni a negyedik számút, amely Oroszország kaukázusi térnyerését ábrázolja.

A brit történelemben jártasabb olvasót egyedül a brit és az angol kifejezések használata zavarhatja. A könyvet forgatva az a benyomás keletkezhet, hogy a szerző a két terminust szinonimaként kezeli, noha a kettő nem fedi egymást. Azonban ez a pontatlanság csak részben róható fel a szerzőnek, a hazai közvélemény, és sajnos a kutatói szféra sem fordít kellő figyelmet arra, hogy az angol és a brit szóhasználat közti distinkciót megtegye. Többek közt ilyen okokból is fontos, hogy minél több, az elemzett kötethez hasonló,

egyetemes történelemmel foglalkozó munka lásson napvilágot.

Schrek Katalin könyve egy világos koncepció alapján, rendkívül széles forrásbázisra támaszkodó, izgalmas következtetéseket bemutató, érdekesítő és értékes munka, amelyet minden egyetemes (különösen a brit és orosz) történelem, illetve a Balkán, a Fekete-tenger térsége, a Közel-Kelet, vagy éppen a Kaukázus múltját, és ezáltal a jelenét is jobban megérteni akaró érdeklődőnek bátran ajánlok.

Szabó-Zsoldos Gábor PhD
adjunktus, Nyíregyházi Egyetem

E számunk szerzői és elérhetőségeik

Bakó Endre	irodalomtörténész, Debrecen – drbakoendre@gmail.com
Fekete Károly	teológus, püspök, Tiszántúli Református Egyházkerület – feketek@drhe.hu
Gaál Botond	teológus, ny. egyetemi tanár, Debreceni Református Hittudományi Egyetem - bgaal@drk.hu
Gencsi Zoltán	szakreferens, Nyírerdő Zrt. – Nyíregyháza, zoltan.gencsi@nyirerdo.hu
Lengyel Emese	PhD hallgató, Irodalom- és Kultúratudományok Doktori Iskola, Debreceni Egyetem – lengyelemese1@gmail.com
Molnárné Kovács Judit	pszichológus, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem – kovacs.judit@arts.unideb.hu
Peterecz Zoltán	amerikanista, egyetemi docens, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Eger – zpeterecz@yahoo.com
Rácz István	irodalmár, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem – racz.istvan@arts.unideb.hu
Seprényi Kinga	magyar nyelv és irodalom – történelem szakos tanár, Medgyessy Ferenc Gimnázium, Művészeti Szakgimnázium és Technikum, Debrecen – seprenyikinga@gmail.com
Sipka Sándor	orvos, belgyógyász, professor emeritus, Debreceni Egyetem – sipka.sandor45@gmail.com
Szabadfalvi József	jogász, egyetemi tanár, Debreceni Egyetem – szabadfalvi.jozsef@law.unideb.hu
Szabó-Zsoldos Gábor	irodalmár, egyetemi adjunktus, Nyíregyházi Egyetem – szabo-zsoldos.gabor@nye.hu
Szuromi Szabolcs Anzelm	teológus, egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Budapest – anzelm.szuromi@gmail.com

THE DEBRECEN REVIEW

SCIENCE AND CULTURE

Quarterly of the Scientific Communities of Debrecen and the Region

VOL. XXX. NO.13

NEW ISSUE

2022. IV

Contents

ON THE PAST AND PRESENT OF DEBRECEN

<i>Károly Fekete</i> : An Organ-builder in Debrecen and Two Historically Certified Organs in the City	373
<i>Endre Bakó</i> : Remembering Tamás Kiss on the 110 th Anniversary of His Birth.....	392
<i>Emese Lengyel</i> : Researching the History of Theatre: The Work of Jolán Pukánszky-Kádár (A Summary)	393

STUDIES

<i>József Szabadfalvi</i> : Győző Concha on the Rule of Law.....	401
<i>Szabolcs Anzelm Szuromi</i> : The Unsustainability of Parallel Education Systems with Special Attention to School Conflicts of Religion and Identity Today	409
<i>Botond Gaál</i> : The Topical Message of “Sabbath”	418
<i>Sándor Sipka</i> : The Role of “ATP Adenosine Peril Cycle” in Processes of Stress Reaction	426

THE GREEN VALUES OF DEBRECEN

<i>Zoltán Gencsi</i> : On “Cívus” Forests	434
<i>Judit Molnár-Kovács</i> : Walks in the Big Forest in the Service of Mental Health.....	445

BOOK REVIEWS

John Coates: Pleasures on the Periphery (<i>István Rácz</i>).....	452
András Deák: Cardinal Mindszenty in Narrated History (<i>Zoltán Peterecz</i>)	455
Viktor Löki: One-Minute Stories from Debrecen (<i>Kinga Seprényi</i>).....	459
Katalin Schrek: Managing the Crises of the Situation in the East in the Context of Anglo-Russian Relations (<i>Gábor Szabó-Zsoldos</i>).....	464

<i>Authors of this Issue</i>	369
<i>Contents</i>	470
Contents of THE DEBRECEN REVIEW Vol. XXX (2022)	471